

שומרון, כחבל ארץ, היווה זירה לפעילות נוספת, ושימש פעמים מספר כנקודת קפיצה לעבר ירושלים. כבר ראינו שיהודה המכבי הסתתר בסביבות שומרון, וכנראה שהיה זה מקום הריכוז של החשמונאים. הורדוס מרבה אף הוא להיעזר בשומרון כבסיס למלחמתו באנטיגונוס. המהלכים הצבאיים אינם ברורים דיים, אבל תפקידו הכללי של האיזור ברור. קשה לדעת כיצד התנהגו השומרונים במערכה זו. ברור, שהם לא התנגדו להורדוס באופן פעיל, אבל אין כל ראייה לכך ששיתפו עמו פעולה. כאמור, סבסטיה נבנתה כמעוז נגדם, דבר המעיד על יחס של חשד כלפיהם. עם זאת ברור, שבמהומות שלאחר מות הורדוס לא השתתפו השומרונים, והתנהגו בלויאליות כלפי ארכילאוס והרומאים⁵². כך או כך, הורדוס הידק את אחיזתו בשומרון⁵³ כבסיס לפעולה נגד יהודה.

מעניין, שבתפקיד דומה לזה של שומרון משמש גם צפון איזור יהודה. כך מהווה גופנה את בסיסו הלוגיסטי העורפי של טיטוס⁵⁴. ניתן לסכם, שצפון יהודה ושומרון חשובים לא כמרכז צבאי, אלא כנתיב תחבורה ובסיס לוגיסטי וכלכלי עורפי למלחמות ביהודה. נראה לי, שלאור זאת ניתן להבין את בניית הערים סבסטיה וניאפוליס, ואת היחס האוהד לשומרונים מצד הורדוס ומצד אספסיאנוס וטיטוס. לסיכום: שומרון היה אמנם לב הארץ מבחינה פיסית, אבל מבחינה תחבורתית וצבאית היתה השפעתו מצומצמת, אם כי לא מבוטלת לחלוטין. השומרון היה מעורב בנעשה בארץ בתוקף היותו ציר תנועה לירושלים, אך תושביו לא יזמו התערבות זאת.

הערות לפרק ג

1. ראה במאמרי על שכם בקובץ זה.
2. ראה ספר הישוב, ערכים "בית-שאן" ו"ארבל".
- א2. Tutius Orbis Descriptio 31; ספר הישוב עמ' 166.
3. ראה E.M. Hoover, *The Location of Economic Activity*, N.Y. 1963 pp. 28–46.
4. ראה י' בן צבי, ספר השומרונים, עמ' 118–119.
5. תולדה עמ' 20א'.
6. י' בן צבי, ספר השומרונים עמ' 118–121, וראה גם ספר האסטיר, עמ' 172.
7. כך, למשל, משמשת מחניים בירה לירבעם בן נבט האפרתי. ברור, שלב ממלכת ישראל היה שומרון, ומחניים נתפשת כחלק ממנו. מעניין, שגם בשומרון קיים יישוב בשם מחנה או מחניים, אך ייתכן כי זה מקרה בלבד. מחניים שימשה גם את דוד, אבל לא כבירה אלא כמקום מקלט. קשרים דומים היו לערביי שכם עם הבדווים בעבר הירדן – הבדווים סיפקו צמחים שנועדו לתעשיית הסבון בשכם.
8. ראה מ' אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית, עמ' 51. לשומרון היו קשרים מינהליים עם הגלעד גם בתקופה הממלוקית.
9. עניין זה נדון בחלקו (רק בהקשר לעליה לרגל) על-ידי ש' ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני, ירושלים תשכ"ה, עמ' 114, 119.

10. ש' קליין, ארץ הכותים, עמ' 133-134.
11. לניתוח הקטע ראה ז' ספראי, גבולות ושלטון, עמ' 47-48.
12. דלמן, מקומות ודרכים עמ' 234; ש' ספראי, העליה לרגל, עמ' 115.
13. דלמן, שם שם.
14. יוחנן פרק ד. עדות נוספת ראה לוקס ט, נב-נג; שם י"ז, יב.
15. קד' כ 118; מלח' ב 236.
16. קד' כ 118. הציטוט לפי תרגומו של שליט.
17. ראה י' גרינץ, ספר יהודית, עמ' 29-34.
18. חשמונאים א, ג 10; ראה מ' אבי יונה, מסות ומחקרים, תל-אביב-ירושלים תשכ"ד, עמ' 59 ועוד.
19. קד' יד 468.
20. קד' יז 289-292. מסע זה הוא משונה ביותר, והנתיב בו בחר המצביא הרומי ורוס הוא מוזר. השאלה היא, האם ורוס האריך את דרכו כדי לכבוש את המוצבים בארוס וצפא, או שמא היה זה נתיב מוכר. על כל פנים, במפת פויטינגר מסומנת דרך העוברת מגפנה (לתמנה) ומשם לאמאוס. חלקה הדרומי מזדהה עם המשך הציר של ורוס. כן עשוי היה ורוס להשתמש במערכת הדרכים הכפריות בשומרון. וראה ש' דר, 'דרכים ומצודות באיזור בית ליד בשומרון', ארץ ישראל ט"ו (תשמ"א), עמ' 381-382.
21. מלח' ה 50.
22. קד' יד 431.
23. מידת האמינות של מסורת זו בלתי ברורה.
24. קד' יד 413.
25. פסחים ג ח; תוס' שם הי"ג; י' אפשטיין, 'פרורים', תרכ"ג (תרצ"ב), עמ' 111; ה (תרצ"ד), עמ' 386. גם העולים לירושלים הגיעו לצופים. ראה ספרי דברים פמ"ג עמ' 95 ומקבילות; ברכות ס"א ב, וראה הערה 9.
26. בראשית רבה פ"א, ד (עמ' 974); דברים רבה פ"ג, ח; שיר השירים רבה פ"ד, ד.
27. ש' קליין, 'ספר המסע', ציון מאסף ו' (תרצ"ד), עמ' לא-לב.
28. J. Wilkinson, Jerusalem Pilgrims, Jerusalem 1977. p. 51.
29. שם, עמ' 63.
30. פטרוס האיברי מהדורת Raabe, עמ' 30.
31. מהדורת PPTS סעיף 7, עמ' 15.
32. M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism II*, 200-119. סעיף 490. Jerusalem 1980, p. 490.
33. הצליינים הנוצרים לא היו נוסעים רגילים. היו ביניהם כאלה, שסטו מדרכם על מנת לבקר באתרים מיוחדים, והדברים ברורים.
34. גיטין ז' ז; תוס', שם, פ"ה ה"ט; בבלי שם, ע"ו א.
35. להלן המאמר על שכם ושומרון בקובץ זה.
36. ראה ירו' ע"ז פ"ה מ"ד, ד'.
37. מסיבה זו נרדפו על ידי יוסטיניאנוס וקיסרים אחרים. מעמדם של השומרונים באימפריה הנוצרית היה גרוע מזה של היהודים, אבל לא כאן המקום לדון בכך.
38. ז' ספראי, גבולות ושלטון, 60-62.
39. חשמ' ב' ט"ו, ב; יוספוס (מלח' א 45) מפרש ביטוי זה כמתייחס לגפנה, אבל זו פרשנות בלבד, וספק אם גפנה עשויה היתה להיקרא סביבות שומרון. לא כאן המקום לפרש את המונח "שומרון" בהקשר זה.
40. כיבוש איזור ירושלים, עמ' 68-69.
41. קד' יח 85-87. במחשבה השומרונית תופש עניין החבאת כלי המקדש תפקיד חשוב. כאשר

הכהן הגדול עזי הבחין שימי הרחומה (תקופת תור הזהב) מסתיימת, החביא את כלי הקודש במערה והאל חתם את המערה והחביאה מעיני בני אדם. בלילה הודיע ה' לכהן הגדול, שעם סיום ימי הפנותה (תקופת הרע) תחל שוב תקופת פריחה וכלי המקדש יתגלו מחדש. (ראה כרוניקת אדלר, עמ' 205–206). גילוי כלי המקדש הינו אפוא פעולה משיחית מובהקת של קירוב הקץ. כנראה, שמסורת אגדית זו עדיפה על פני המסורת שבפי יוספוס. אין טעם בכך, שמשא יחביא את כלי המקדש, שהרי לא היתה צפויה עדיין גלות או צרה אחרת. יש להניח, ש"טעותו" של יוספוס נובעת מהדמיון לנוסח היהודי של מסורת זו, לפיה ירמיהו הוא המחביא את כלי המקדש. במספר מקומות מתחלפות האגדות על שני אנשים אלה.

42. קד' יד 100. תודתי לפרופ' שטרן על שהסב את תשומת לבי למשמעויותיה של עדות זו.
43. מונטגומרי, עמ' 125–126.
44. כרוניקת אדלר, עמ' 91–92.
45. מ' אבי יונה, 'על מרידות השומרונים בביזנטים', ארץ ישראל ד (תשט"ז), עמ' 127–132.
46. ג' אלון, תולדות היהודים ב, תשל"א, עמ' 100–103.
47. וראה ג' אלון, שם.
48. קד' יד 408; 411; 413; 437; 457, 468.
49. קד' טו 292.
50. בספרות השומרונית מופיעים רמזים על קשרים עם הפרסים, אבל גם כאן אין הם אלא היגררות אחרי הקשר הפרסי-יהודי.
51. קיריליוס מסקיתופוליס מהדורת שורץ, עמ' 178.
52. קד' יד 411; 413.
53. קד' יד 408.
54. קד' יד 411. במקרה זה פוזר הצבא הרומי בארצות שמסביב ליהודה המורדת.

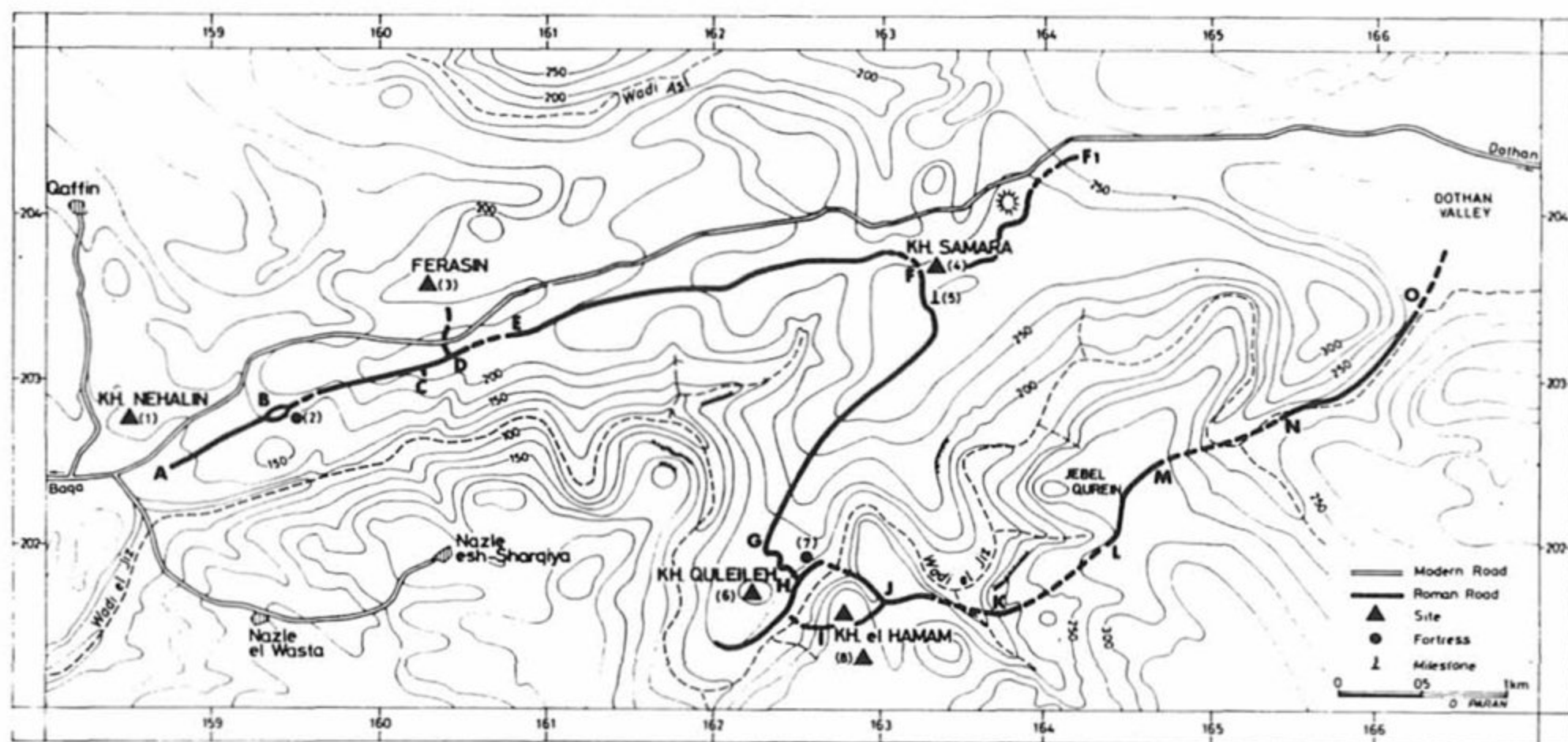
הכביש הרומי קיסרי – גיניי

תצלום 76

לרשת הכבישים¹ הרומיים הידועים בארץ-ישראל נוסף לאחרונה כביש חדש, אשר נחקר במסגרת הסקר של הר-מנשה². ידיעה בודדת על קיומו מופיעה אמנם אצל אבי-יונה³, אך ללא פרטים ובהעדר מראה-מקום לא ניתן לעמוד על מקורה. אפשר שקטעים ממנו נראו עוד ע"י שומכר בראשית המאה, כפי שמוסר אלט⁴, אך מאז אין הוא מופיע בעבודות השונות העוסקות בחקר הכבישים הרומיים, ואין הוא מיוצג גם בעבודותיו של רול⁵, האחרונות והמעודכנות ביותר בשטח זה.

באורח כללי מקביל הכביש למעבר העתיק מן השרון לעמק-יזרעאל בדרך עמק דותן. ידיעות על המעבר הזה מופיעות לראשונה ברשימותיו הגיאוגרפיות הידועות של תחותמס הג' ממסעו הראשון, בראשית המאה הט"ו לפנה"ס⁶. שם נזכרת הדרך היוצאת מאיזור יחס-גת שבצפון השרון, פונה מזרחה ויוצאת אל עמק-יזרעאל ליד תענך – כמעבר חשוב, המקביל לזה של נחל עירון⁷. בסיפור יוסף וירידתו מצרימה (בראשית ל"ז, כה) הולכת, כנראה, אורחת הישמעאלים מן הגלעד בדרך זו. המעבר אף נזכר אצל נוסעים וחוקרים שונים, שעמדו על חשיבותו⁸, ודומה שהוא נזכר אף בתלמוד⁹.

מבחינה טופוגרפית, המעבר של עמק דותן הוא המעבר הנוח היחיד בין נחל עירון מצפון לבין נחל שכם מדרום. באיזור זה נמצאת פרשת-מים מקומית בין אגני הניקוז של שני נחלים, יובליו של נחל חדרה. מדרום נמצא ואדי ג'יז העמוק, ואילו מצפון

איור 1 הכביש הרומי מקיסרי לגיניי

מצוי ערוצו של ואדי עסל (הנקרא בטעות במפות החדשות ואדי ע'מיק¹⁰). רוחבה של פרשת המים, היוצרת מעין רמה הררית, מגיע לכדי 500–700 מ' בממוצע, והיא משתרעת לכל אורכו של המעבר בן שבעת הקילומטרים. בחלקו המערבי והמזרחי קיימים מעברים צרים יחסית, אשר המזרחי שבהם, היורד לעמק דותן, קרוי בפי תושבי המקום 'אל בוויב' (השערים)¹¹. ראוי להוסיף, כי המעבר של עמק דותן נוח ביותר מבחינה טופוגרפית, ואף קצר מזה של נחל עירון. בפי הערבים תושבי האיזור קרויה הדרך עד היום 'טריק אסולטאן' – שהיא דרך המלך, ועדות לנוחותה מצויה כבר בידי קציניו של תחומס הג', ביעצם לו להימנע מללכת בדרך הצרה של נחל עירון ולבחור במעבר של עמק דותן.

חשיבותו של המעבר אמנם רמזה לכך, כי דרך רומית חשובה עשויה לעבור בו. דרך זו מקשרת את קיסרי עם הרשומרון הצפוני כולו, בהתחברה בגיניי עם דרך גב-ההר, היא הכביש לגיוניאפוליס¹².

תיאור שרידי הכביש

חלקו הראשון של הכביש ממערב נמצא בנ"צ 15862025, שם הוא מתחיל סמוך לנקודת המפגש של הכבישים בקעה-אל-ערביה – עמק דותן והכביש הפנימי היוצא ממנו ומוליך לכפרים נזלה א-וסטה ונזלה א-שרקיה (נק' A במפה 1). כ-300 מ' צפונית לשם, בקצה שלוחה נטועה זיתים הצופה אל הדרך, נמצא האתר חורבת נחלין (נ"צ 15852028, מס' 1 במפה 1). באתר זה, ששטחו כ-15 ד', נמצאו בתים רבים באתרם, בנויים היטב אבני-גוויל מסותתות, בסגנון הבניה הרגיל באיזור זה בתקופה הרומית-ביזאנטית. חלקם של המבנים עומד עד גובה של 3 נדבכים, כ-2 מ' ומעלה. באתר נמצאו גם בורות מים חצובים מרובים ומיתקנים חקלאיים שונים. חורבת נחלין נתגלתה עוד בסקר הבריטי¹³, אך מאז לא הופיעה עוד במפות.

מנקודה A עולה הכביש במדרון מתון, בכיוון מז' צפ' מז' לאורך כ-900 מ', עד הגיעו למעבר צר באוכף (נ"צ 15942027, נקודה B במפה 1). במקום זה מתפצל הכביש ויוצר כעין עניבה: שתי הזרועות מתרחקות זו מזו ומצטרפות שוב לאחר כ-50 מ', באופן שרחבה אליפטית נוצרת ביניהן. מדרום למקום זה נמצאו שרידי מצד קטן בנוי אבני-גוויל, שממדיו כ-5×5 מ', וקירו הדרומי עומד לגובה 4 נדבכי אבן (נ"צ 15952027, מס' 2 במפה 1).

מנקודה B נמשך הכביש מזרחה. לאורך כ-200 מ' נטשטשו שרידיו, אך הוא שב ומופיע בנ"צ 15962026, ומשם מהלכו ישר וברור עד הנקודות C-D. קטע זה, שאורכו כקילומטר אחד, הוא מן השמורים ביותר לאורך הכביש. רוחבו במרבית חלקיו כשמונה מטרים ומעלה, וניכרת יפה בניית אבני השוליים הגדולות, שהחלל ביניהן נתמלא שכבות של אבן וחומר מחצבה לסירוגין, עליהן הונח הריצוף¹⁴. בקטע שלפניו יוצרות אבני-השוליים סוללה מוגבהת, המכוסה כיום אבני-סיקול, ונראה שהכביש עבר על גבי סוללה זו. מהלכו ניכר היטב בקטע זה גם על-ידי שורת השיחים, שלא נעקרו בעיבוד החקלאי.

בנקודות C (נ"צ 16052032) ו-D (נ"צ 16072033) נמצאו 2 צמתים בנויים: הראשון יוצא מן הכביש דרומה, ואילו השני יוצא צפונה ומתחבר אל חורבת פרסין (נ"צ 16042035, מס' 3 במפה 1). חורבת פרסין היא אתר גדול על כיפה גבוהה ובו שרידי בנייה רבים, בורות מים ומיתקנים. ראשית היישוב במקום בתק' הברזל ב', אך עיקר יישובו מן התקופה ההלניסטית ואילך. שרידי הבנייה הנראים כיום הם מן התקופה הרומית-ביזאנטית, (לבד מכמה בתים חרבים, השייכים לתקופה העות'מנית). האתר פורסם בסקר הבריטי¹⁵, ושב ונסקר בסקר החירום¹⁶. אבי-יונה מזהה אותו בצדק עם כפר-פרשאי התלמודי¹⁷, ונראה שאף אתר חשוב זה היה קשור בכביש הרומי.

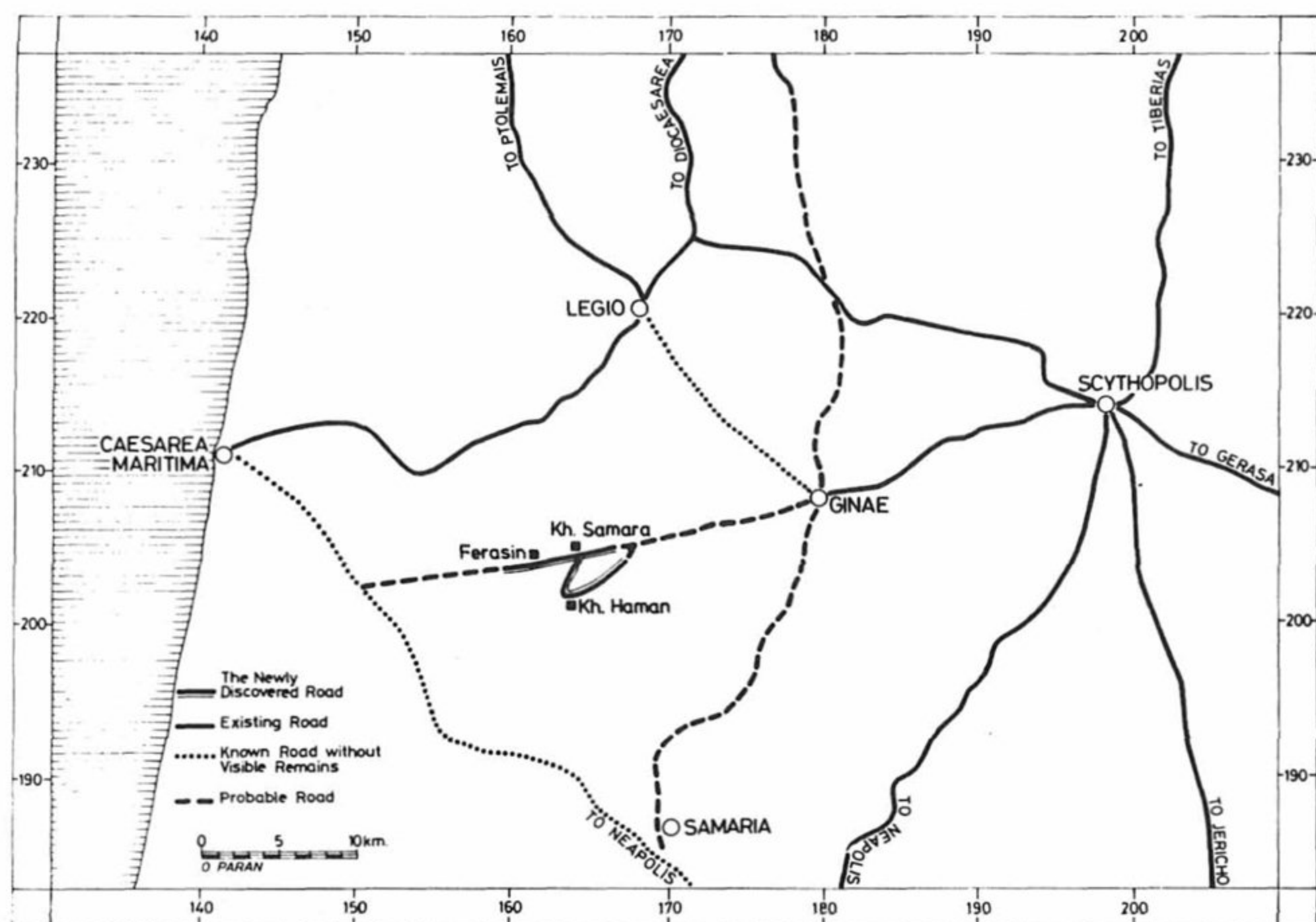
הכביש שב ומופיע בנקודה E (נ"צ 16082033), משם הוא עובר מזרחה לאורך מדרונו הצפוני של רכס אל-אחראש, סמוך ומקביל כדי 50 מ' מדרום לכביש המודרני. אורך הקטע E-F כ-2400 מ', וניתן לעקוב אחרי מהלכו כמעט לכל אורכו. בנקודה F מגיע הכביש אל צומת חשוב, הנמצא במדרון ממערב לחורבת סמארה (נ"צ 16342036, מס' 4 במפה 1). זהו אתר בגודל בינוני, כ-10 ד' שטחו, ובו כמה עשרות בתים בנויים אבני-גוויל מסותתות. האתר נמצא בקצה שלוחה גבוהה הצופה אל עמק דותן מזרחה. בסקר החירום נמצאה בו קיראמיקה מן התקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית-ביזאנטית¹⁸, אך אין ספק כי שרידי הבנייה הנראים בו כיום שייכים כולם לזו האחרונה¹⁹.

בצומת F מתפצל הכביש: חלקו האחד (F-F1) יוצא מזרחה מחורבת סמארה, עובר מעל לגיא קטן ופונה ועובר במדרון הדרומי של גבעת טרשים הקרויה זהרת אל-בלאט. בהקיפו את הגבעה יורד הכביש צפונה, לכיוון הכביש המודרני של ימינו (נ"צ 16392041, נקודה F1). בתי הכפר החדש שהוקם במקום טשטשו את שרידיו, אך הקטע האחרון שלו נמצא במטע זיתים מעט מדרום לכביש החדש, במקום שהוא יורד לעמק דותן. באופן כזה ברור, כי הכביש הרומי הראשי המשיך אל שוליו הצפוניים של העמק ומשם, כנראה, לגיניי.

הסעיף השני פונה תפנית חריפה מן הצומת F דרומה-מערבה. סמוך לצומת, בנ"צ 16342033 (מס' 5 במפה), נמצאה אבן-מיל במצב השתמרות נאה. לאבן, העשויה אבן-גיר מקומית, בסיס מרובע שמידותיו 0.45×0.45 מ', ממנו יוצא עמוד גליל שגובהו 1.60 מ'. האבן נמצאה מונחת במצב אופקי, כשחלקה בתוך הקרקע. לא נמצאה עליה כל כתובת. מפי התושבים למדנו, כי הגיא הקטן הסמוך למקום קרוי חלת אל-עמוד, בוודאי על שם אבן-המיל הנזכרת. סעיף דרומי-מערבי זה עובר במדרון המערבי של חורבת סמארה, ומשם בקו ישר במרכזה של שלוחה ארוכה הנמצאת בין פיתוליו של ואדי ג'יז העמוק. אורכו של הקטע הזה (F-G) כ-2200 מ', וברובו ניכר הכביש היטב על פי שורות אבני השוליים. בנקודה G (נ"צ 16322020) מגיע הכביש אל אוכף, שדרומה לו מתנשאת כיפה ועליה אתר קטן – אל כליילה (נ"צ 16232017, מס' 6 במפה 1), שנתגלה בסקר שלנו. במקום נמצאה חורבה קטנה, ששטחה כדונאם אחד, ובה שרידי כמה מבנים. הקיראמיקה במקום שייכת לתקופה הרומית הקדומה בלבד. אין ספק, כי אתר זה היה אחת מבנותיה של העיר

הגדולה נרבתא, הסמוכה מאד מעבר לנחל. מן האוכף בנקודה G מתפתל הכביש ויורד במדרון משופע למדי אל אפיק ואדי ג'יז. ליד נקודה זו, במרכז האוכף, נמצא אחד ממחנות-המצור סביב נרבתא, הוא מחנה ד'. מיקומו מסתבר יפה, באשר בוודאי שימשה דרך זו כעורק-חיים של אספקה לצבא הרומי הצר על נרבתא, בחודשים ספטמבר-אוקטובר 66, והמחנה יועד לשמירה על נתיב חשוב זה.

בנקודה H (נ"צ 16252018) פנה, כנראה, הכביש מערבה ומשם עלה אל חירבת אל-חמאם (ארבות/נרבתא – נ"צ 16282017, מס' 8 במפה 1)²⁰. הקטע I-H חוצה את ואדי ג'יז – מקום שם נעלמו שרידי הכביש – ועולה ממערב על פינתו הדרום-מערבית של האתר; באיזור זה נראים יפה שרידי הכביש. חרבת אל-חמאם נמנית עם התלים החשובים באיזור. זהו תל נישא מעל סביבתו, היושב היישר מדרום לאפיק נחל ג'יז. האתר מורכב מן הכיפה הצפונית, שבוצרה היטב בחומה, ומן הכיפה הדרומית הגדולה יותר, כשביניהן מחבר אוכף. חומת אבני הגוויל המקיפה את הכיפה הצפונית, שגובהה בכמה קטעים עד 5 מ', מיוחסת על ידינו לתקופת הברזל. אך מרבית שרידי הבנייה, הממלאים את הכיפה עצמה ואת מדרונותיה המזרחיים והצפוניים, שייכים על פי מימצא הקיראמיקה לתקופה ההלניסטית והרומית. בעיקר בולט שפע המבנים במדרון המזרחי, שחלקם נמצאו עומדים באתרם עד לגובה 5–6

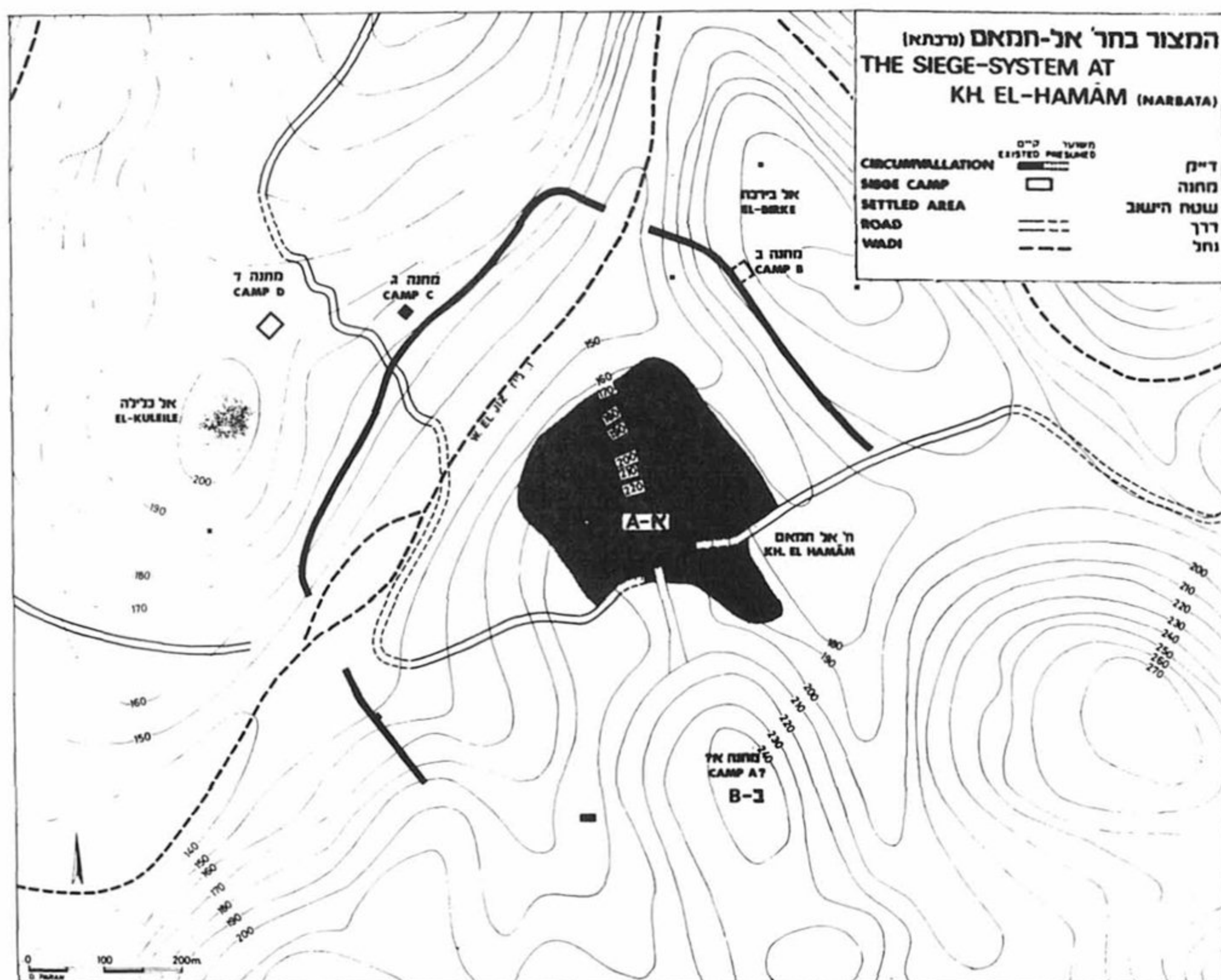

איור 2 הכבישים הרומיים בצפון השומרון

נדבכים, שהם כ-3 מ'. במדרון הצפוני, מתחת לחומה, נמצאה מערכת מים גדולה, המורכבת משלושה פתחי בורות חצובים לעומק רב; הבור המזרחי, שנחקר על ידינו, חצוב וגדול ממדים; מידותיו הממוצעות 12x8 מ', ועומקו הנוכחי כ-9 מ'. הבור מכיל כמות רבה של סחף, ובמצבו המקורי הכיל בוודאי למעלה מ-1000 מ"ק מים. פתח מילוי נוסף, שנמצא בתקרתו, מרמז לקיומה של אמת-מים, שהזינה את המערכת כולה. בין האבנים והסחף שנמצאו בבור היתה גם אבן-בליסטר גדולה, משקלה 8 ק"ג, מטיפוס אבני-הבליסטראות של הצבא הרומי. מציאתה סייעה לחזק את זיהויו המוצע של האתר.

אתר חשוב זה, שנחקר לראשונה בסקר הר-מנשה, זוהה על ידינו כנרבתא של ימי בית שני²¹. חשיבותו של האתר, המימצא בו וכן העובדה, שדרך רומית ראשית מובילה אליו – מהווים גורמים מסייעים להצעתנו.

מן הצומת J פונה הכביש מזרחה, בעברו מדרום לגבעת אל-בירכה (נ"צ 16302020). במקום זה חצה הכביש גיא עמוק – חציה ששרידיה לא נשתמרו – ועלה אל הקטע K. קטע זה עולה במדרון תלול, אורכו כ-100 מ', והעליה בו חוזקה במעין

איור 3

מדרגות בנויות אבני גוויל גדולות. החל בנ"צ 16442023, בקטע L-M, נמצא קטע נוסף של הכביש, העובר מדרום לג'בל קוריין (נ"צ 16302020) במצב השתמרות בינוני. הכביש נעלם בירידה המתונה מזרחה, אל אפיק ואדי ג'יז, מקום ששורות גלי אבנים מעידות אולי על מיקומו בעבר. חלקו האחרון נמצא בקטע N-O, בתוך אפיק הנחל. תלילות המדרונות בקטע זה קשה, ולכן העדיפו המהנדסים הרומיים שלא לסלול את הכביש על אחד מהם, כמקובל²². שרידים מבניית התשתית של הכביש נראים לאורך קטע זה בצורת אבני גוויל גדולות, בנויות בניית רוחב. בנקודה 0 (נ"צ 16632034) מסתיימים שרידיו הברורים של הכביש, ושם יוצא הוא אל מרחבי עמק דותן. דרך עפר ההולכת מפתח ואדי ג'יז צפונה, אפשר שהיא משמרת את מהלך הכביש הרומי, שכן לאורכה נמצאו הרבה אבנים מסותתות.

המשכו של הכביש בעמק דותן אותר במידה מרובה של ודאות. שני הסעיפים מתחברים בוודאי סמוך לנקודה שבה עולה הכביש המערבי מעמק דותן אל הכפר יעבד; משם הולך הכביש מזרחה בשוליו הצפוניים של עמק דותן, בקו דרומית ליעבד (בתוואי הכביש המודרני) – כופייראת – תל מוחפר – ביר-חסן – מזרחית לכפר קוד, ומשם בואדי בורקין אל גיניי, היא ג'נין של ימינו. אפשר שסעיף צפוני של הכביש הזה אף הלך בתוואי הדרך העתיקה, בפנותו צפונה בואדי חסן אל כפר אדן ותענך. (מפה 2).

נקודת היציאה של הכביש ממערב אינה ברורה: הסריקות באיזור העלו, כי הכביש הלך ככל הנראה בתוואי הכביש של היום מבקעה אל-ערביה לעמק דותן, ונתחבר – אולי סמוך לג'ת או זיתא – אל הכביש הישיר קיסרי-ניאפוליס, המופיע במפת פויטינגר.

משמעותו ההיסטורית של הכביש ותאריך סלילתו

האיזור שבו עובר הכביש החדש שייך לטופרכיה של נרבתא²³, שאבי-יונה מגדיר את גבולותיה כדלהלן: דרך הים ממערב (מרחק 60 הרים מקיסרי, הנזכר אצל פלאוויוס במלח' ב, יד, ה; מתאים בדיוק לתוואי דרך הים); לגיו בצפון; אנטיפטריס בדרום והכביש גיניי-סבסטי, העובר בעמק דותן – ממזרח. ידיעות רבות מספרות כי האיזור הזה היה מיושב יהודים: אל נרבתא בורחים יהודי קיסרי עם פרוץ המרד הגדול (מלח', שם), ובמיוחד מעניינת הידיעה על השתתפותו של האיזור במרד עצמו. בספרו על מסעו הראשון של קסטיוס גלוס לירושלים, בסוף שנת 66 לספירה, כותב פלאוויוס: "וגם אל מחוז נרבתא אשר בקרבת קיסרי שלח קסטיוס רוכבים רבים, אשר השחיתו את הארץ והכריתו חלק גדול מיושביה ובזזו את רכושם ואת הכפרים שלחו באש" (מלח' ב, יח, י). ממקורות רבים ידוע לנו על סלילת דרכים כהכנה לפעולות צבאיות²⁴, וקיומה של דרך זו, לבד מערכה הכלכלי והתחבורתי, מסתבר יפה כנתיב-חדירה צבאי אל הטופרכיה של נרבתא.

על שימוש אפשרי בדרך זו יתכן שיש בידינו ידיעות מתקופה מוקדמת יותר, בימי קלודיוס. פלאוויוס מספר על המאורעות שקרו בגיניי בין השומרונים ליהודים,

כאשר התנפלו הראשונים והרגו כמה עולי-רגל גליליים בדרכם ירושלימה (מלח' ב, יב, ג). על דרך ההשערה נראה כי התערבותו של קומנוס, הנציב הרומי בקיסרי, כתוצאה מתלונות נכבדי השומרונים – עשויה היתה להתבצע בדרך זו, שכן נתיב זה הביא את הצבא הרומאי במהירות מקיסרי אל ארץ שומרון.

לאחר נפילת הגליל בא אספסיינוס לקיסרי, בחורף 67 לספירה, ופלאוויוס מספר על משלוח הלגיון ה־ט"ו מקיסרי לבית-שאן (מלח' ג, ט, א). כפי שנראה, דרך זו היא הנוחה והמהירה בין שתי הערים הללו. אם אמנם היה חלקה סלול כבר, כתוצאה מהפעולות בנרבתא, נראה שהשתמש בה הלגיון ה־ט"ו. הדבר אינו עומד בסתירה למציאתה של אבן-המיל משנת 69 לספירה בעפולה²⁵, שכן עפולה שימשה צומת-דרך כים הן מן הצפון והן בדרך קיסרי-גיניי-סקיתופוליס, לפני סלילתו של הסעיף הקצר, וראה להלן.

אך פעולות הסלילה הנרחבות ביותר בעמק-יזרעאל ובשומרון נעשו, ללא ספק, בימי הדריינוס²⁶. בצדק מציין אבי-יונה כי לפעולותיו של הדריינוס היו שני מוקדים ברורים: איזור ירושלים וביתר בדרום, ואיזור לגיו בצפון. הצבתו של הלגיון השישי פראטה בלגיו, מיד לאחר סיומו של מרד בר-כוכבא, הביאה לפיתוח מהיר של רשת הכבישים סביב מחנהו החדש של הלגיון, שנועד לפקח על כל צפונה של ארץ-ישראל. באותה עת נסלל כנראה הכביש קיסרי-לגיו²⁷, ועמו שורת כבישים נוספים, שמרכזם הצומת שבלגיו: לגיו-דיוקיסרי (ציפורי), לגיו-פטולמאס (עכו), וכן הושלמה סלילתו של הכביש לגיו-סקיתופוליס²⁸. ראוי לציין, כי אבני-מיל נושאות תאריך לא נמצאו לאורך כביש קיסרי-לגיו, העובר בנחל עירון של היום²⁹, ומכאן שסלילתו ע"י הדריינוס אינה אלא השערה, המסתברת יפה מן הנסיבות ההיסטוריות; אך עובדה זו פותחת פתח לאפשרות שהעלינו, כי הכביש קיסרי-גיניי, בעקב הפעולות הצבאיות בנרבתא, קדם לזה האחרון.

מסתברת יפה גם הקביעה, כי יש לייחס לימי הדריינוס את סלילתו של הכביש החשוב של גב-ההר, הוא הכביש לגיו-ניאפוליס³⁰. כביש זה חיבר לבסוף בקו הקצר ביותר את הגליל ועמק-יזרעאל עם העיר החדשה שנוסדה בירושלים, היא אליה קפיטולינה, והתואי שלו עבר בדרך האורך המרכזית של ארץ-ישראל. עדות לתאריך סלילתו נמצאה באבן-מיל מימי הדריינוס, שנתגלתה סמוך לכפר קבטייה שבשומרון הצפוני³¹.

הבעיה שמעלים כבישים אלה, שנסללו סביב לגיו, נובעת מעובדת העדרם ממפת פויטינגר. מפת-דרכים חשובה זו, הכוללת את כל האימפריה הרומית ואשר נדונה הרבה³², תוארכה בצדק למחצית המאה הב' לספירה³³. אף לא אחד מן הכבישים שצוינו למעלה אינו מופיע במפת פויטינגר, מלבד הכביש המצוין בצורה הבאה:

Casaria xxviii Capercotani xxiii Scytopoli

היינו, כביש המחבר את קיסרי עם כפרקוטני, שאורכו 28 מילין רומיים, ומשם אל סקיתופוליס באורך 24 מילין. מקובל הזיהוי של כפרקוטני עם כפר עותנאי

התלמודי, ששימש גבול בין הגליל לארץ הכותים³⁴, וזה האחרון גם זוהה ע"י אבי־יונה עם לגיו של הלגיון השישי, זיהוי שנתקבל בדרך כלל³⁵.

אולם מחקרים קודמים הטילו ספק בזיהוי כפר קוטני – כפר עותנאי – לגיו. אלט, בהסתמכו על קטעי הדרך שראה שומכר³⁶, הציע – לאחר סיור בעמק דותן וסביבותיו ב־1913 – כי זוהי אמנם הדרך קיסרי–כפרקוטני–סקיתופוליס, המופיעה במפת פויטינגר. זיהוי זה נסמך על מיקומו של כפרקוטני בכפר הערבי כפר אדן (נ"צ 17412084), המצוי בין עמק דותן לעמק־זרעאל, לא הרחק מג'נין ותענך. זיהוי זה עם כפר אדן הוצע עוד על־ידי סוקרי הקרן הבריטית³⁷, ונתקבל על ידי דלמן³⁸ וקליין³⁹. אך דומה, כי לאחר שאבי־יונה זיהה בהחלטיות – הרבה יותר מאוחר – את כפרקוטני–כפר עותנאי עם לגיו, לא זכתה דעתם של החוקרים הקודמים, שסיירו הרבה בשטח זה, לדיון רציני.

לבדיקת השאלה חייבים אנו להפריד בין שני הזיהויים: בעוד נראה כי אין ספק בזהות הקיימת בין Capercotani לכפר עותנאי, הנה הנימוקים למיקום שניהם בלגיו אינם מבוססים כל צורכם. ערעורנו על מיקום זה מתבלט בבואנו לבדוק את המרחקים המצוינים במפת פויטינגר:

טבלה 1: השוואת מפת פויטינגר למרחקי הדרכים בפועל

המרחקים נמדדו לפי מפתו של רול⁴⁰. כל המרחקים במילין רומיים.

נק' מוצא	יעד	מרחק לפי מפת פויטינגר	המרחק בפועל
קיסרי	Capercotani	28	ללגיו בדרך נחל עירון לגיניי–כפר אדן בדרך
			עמק דותן
Capercotani	סקיתופוליס	24	לגיו–סקיתופוליס
			גיניי–סקיתופוליס (קצר)
			גיניי–סקיתופוליס (ארוך)

מן הטבלה עולה, כי המרחק של 28 מילין בין קיסרי לכפרקוטני אינו מתאים בשום פנים ואופן ליעד שבלגיו, אך הוא מתאים יפה לדרך של עמק דותן. המרחק בין כפרקוטני לסקיתופוליס מתאים לתוואי העובר בדרך עמק־זרעאל: תוואי זה, המופיע במפתו של רול כמשוער, מהווה בחלקו הדרומי קטע מן הכביש דיוקיסרי (צפורי)–גיניי, ולערך בעפולה הוא מצטרף אל הכביש לגיו–סקיתופוליס. מכאן נראה, כי הסעיף הקצר מגיניי אל סקיתופוליס, שאורכו כ־15 מילין ואין בידינו ידיעות על תאריכו, נסלל מאוחר ל'תאריך הקובע' של מפת פויטינגר ולא נכלל בה. אולם גם זיהוי של כפרקוטני בכפר אדן קשה; אמנם, הן דמיון השם, הן תוואי הדרך והמרחקים שבה, והן המימצא הארכיאולוגי במקום מתאימים לזיהוי זה, אולם כפר אדן אינו נמצא בצומת דרכים. כדי להגיע לשם צריכה הדרך הרומית לסטות

צפונה ליד כפר קוד ולרדת ירידה חזקה בנתיב הצר של ואדי חסן לעבר עמק־זרעאל. כפר אדן אינו יושב בשולי העמק ממש, אלא מעט פנימה לאיזור הגבעות, ובסיוורנו במקום לא נמצאו שרידיה של דרך רומית. מכאן שגם הצעה זו קשה, והשיקולים הסותרים מחייבים להשאיר שאלה זו פתוחה עדיין, למרות ההגיון הרב בהצעתו של אלט. מאידך גיסא, זיהויה של הדרך קיסרי-כפרקוטני במפת פויטינגר עם הדרך קיסרי-גיניי, שנחקרה על ידינו, נראה קרוב לוודאי. לאור השיקולים שבידינו, נראה שיש כאן משום חיזוק לרעיון שמקורה של מפת פויטינגר במפת פטולמאיוס מאלכסנדריה⁴¹, וכי תאריך שרטוטה קודם לכבישים שסלל הדריינוס. מכאן, דומה, יכולים אנו אף לצמצם עוד יותר את טווח־הזמן שאליו יש לייחס את מפת פויטינגר, ולהקדים את מקורה לתקופה שלפני פרוץ מרד בר־כוכבא, היינו שנות השלושים של המאה הב'.

מקובלת הדעה, כי מפת פויטינגר אינה כוללת אלא את הכבישים הראשיים באימפריה בלבד⁴², ואפשר כי מסיבה זו אין הכבישים שנזכרו מופיעים בה. אם כך הדבר, נמצא שהעדות שהעלינו אינה תופסת. אולם עיון קל במפה מראה, כי כבישים חשובים ביותר אינם מופיעים בה כלל: כאלה הם הכבישים ירושלים-יריחו, למשל; הכביש פטולמאיוס-לגיו-ניאפוליס, דרך גב־ההר, שבוודאי קשה שלא לראות בו כביש ראשי, וכן הכביש פטולמאיוס-טבריה ואחרים. השוואה בין מפת פויטינגר לבין מערכת הכבישים שנסללו ע"י הדריינוס, ואף מאוחר לימיו, תוכיח, דומה, כי הסיבה להעדרם של כבישים אלה אינה משום היותם כבישים משניים, אלא משום שנסללו מאוחר לתאריך המפה. עובדה זו ניכרת היטב בהשוואת מפת פויטינגר למפה שמביא אבי־יונה⁴³. מכל מקום, נמצאנו נדרשים לשאלה נוספת, דהיינו הגדרתם של כבישים ראשיים ומשניים בארץ־ישראל. כבישים משניים לא מעטים נמצאו בארץ⁴⁴, ויש להבדילם יפה מן הכבישים הראשיים. לצורך זה ראוי לנסות ולהגדיר מהותו של כביש ראשי. נראה, לדעתנו, כי המיוחד בכביש כזה נמצא בעובדת סלילתו בפקודת השלטון המרכזי, בהוותו חלק ממכלול ארצי ו/או בינלאומי־אימפריאלי, ובכוללו את האלמנטים הבאים:

א. אבני מיל, עליהן מופיע לעתים קרובות שמו של הקיסר, השנה בה נסלל או תוקן הכביש ומרחקו מן המרכז הקרוב או החשוב ביותר. כתובות אלו מעידות על תפקידו הרשמי של הכביש⁴⁵ ועל היותו עורק מחבר בין מרכזים חשובים. מקור מעניין ממקורותינו עומד על עניין זה: "מסילה שלא היו בה מילין הולכין וטועין בה. אמר המלך לשלטון שלו: קבע בה מילין שיהיו בני אדם רואים את המיל... וכך הוא אומר (ירמיהו הנביא): 'הציבי לך ציונים' " (ילקוט שמעוני, דברים תתקז, יר' לא).

ב. רוחבו של הכביש הראשי. אמנם אין הכבישים כולם עשויים מידת־רוחב מדויקת, אך ברוב המקרים נע רוחבם הממוצע בין 5-8 מ', ואילו הדרכים המשניות צרות מרוחב זה. דומה שאף לעניין זה מצינו עדות במקורות: במסכת פאה שבמשנה נזכרו ארבעה סוגים של דרך - דרך היחיד, דרך הרבים, שביל היחיד ושביל הרבים (פאה ב, א'). והמשנה מפרטת אף מידותיהן של דרכים אלו: דרך היחיד רוחבה 4 אמות, שהן כ־2 מ', ואילו דרך הרבים רוחבה 16 אמות, שהן כ־8 מטרים (בבא בתרא

ו', ז'). נראה שמידה אחרונה זו, המתאימה למידת הרוחב של הכבישים הרומיים הראשיים, אמנם נלקחה מהם, שכן ברור כי דרכים רומיות אלו היו הדרכים שהכירו חכמינו בפועל בחיי היום-יום שלהם.

ג. נקודת שמירה ומצדים מסוגים שונים, שהוקמו ע"י השלטון הן לצרכי בטחון ושמירה והן לצרכי גביית מסים ופיקוח כללי. אלה קרויים במקורותינו 'קסטראות'⁴⁶, 'בורגנין'⁴⁷ ו'פרוזדאות'⁴⁸.

בוודאי נמצאו חלק מאלמנטים אלה גם ליד דרכים משניות, אולם צירופם ביחד בכביש אחד, באורח שלם ומסודר, דומה שמצביע על היותו של זה כביש רומי ממלכתי.

כיוון שהכביש "החדש" כולל אלמנטים אלה, נמצא כי היווה חלק ממערך הכבישים הרומיים הראשיים של ארץ-ישראל.

הערות

1. משתמשים במחקר הן במושג 'דרך' והן במושג 'כביש'. העדפנו את השימוש במושג השני, שכן דרך משמעותה קו-מעבר, גם אם אינו סלול, כפי שהיו הנתיבים בתקופה שקדמה לתקופה הרומית. רק אז החלה סלילת דרכים ובנייתן במשמעות של כביש, כפי שאנו מכירים בימינו.
2. סקר הר-מנשה נערך החל ב-1978 מטעם המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת ת"א, בראשותו של כותב טורים אלה; ולאחרונה מטעם אוניברסיטת חיפה.
3. מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של א"י למן שיבת ציון ועד הכיבוש הערבי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 86 (ולהלן: אבי-יונה, גיאוגרפיה).
4. A. Alt, *PJB* 10 (1914), S. 78, no. 3.
5. י' רול, 'כבישים רומיים בא"י', בתוך: התקופה הרומית בא"י, הוצ' המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית (תשל"ג), עמ' 235-241; הנ"ל, 'מערך הדרכים הרומיות בא"י', קדמו-ניות שנה ט (תשל"ו), ע' 38-50 (ולהלן: רול, קדמוניות).
- I. Roll (ed.), *Historical Geography of the Bible Lands: Map No. 12 – Roman Roads*.
6. *ANET* p. 235, וראה תרגום אצל ש' ייבין, קובץ החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, תרצ"ה, עמ' 158-159.
7. מקובל להתוות את מהלכה של דרך זו בנתיב עמק דותן – יבלעם – ג'נין – תענך. וראה למשל י' אהרונים, 'צפת של תחותמס', ידיעות כ"ב (תשי"ח), ציור 3 בעמ' 142; הנ"ל, ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים 1962, מפה 14. אך דומה שהטקסט המצרי אינו משאיר מקום לספק כי תוואי זה אינו מדויק. אם מוצא הדרך לעמק היה ליד תענך, נראה שמן ההכרח להתוותה בקו העובר בצפון עמק דותן – כפר קוד – אל ימון ומשם לתענך. תוואי זה הוצע כבר ע"י אלט (הע' 4 לעיל). גרסטאנג, שעסק בדרך זו, מציע שתי דרכים אלטרנטיביות, שהאחת מהן עוברת בעמק דותן עצמו, ואילו השניה מצפון לרכס של כופייראת, אך הצעה זו קשה. וראה: J. Garstang, *Joshua-Judges*, London 1938, pp. 89-90 & Map 6.
8. G.A., Smith, *Historical Geography of the Holy Land* (25th ed.), London 1931, p. 149; Conder-Kitchener, *SWP II (Samaria)*, p. 50; A. Alt, *PJB* 10 (1914), s. 77-78; W.F. Albright, *BASOR* 35 (1929), p. 8; G. Dalman, *Sacred Sites and Ways*, London 1935, p. 221.

9. ירושלמי ברכות פ"ו, ה"ב "בר קפרא ותרין תלמידיו נתארחו אצל בעל הבית בהדין פונדיקאי דברכתא". קליין מציין שבר-קפרא ותלמידיו הלכו בדרך מאנטיפטריס לכפר עותנאי, ומציע את הזיהוי נברכתא-נרבתא, המתקבל על הדעת. לדעתנו, יש לזהות את נרבתא של ימי בית שני בחורבת אל-חמאם, שהדרך עוברת בה, ומכאן אפשר שבר-קפרא ותלמידיו עברו בדרך זו. וראה:
- S. Klein, 'Narbatta und die Jüdischen Siedlungen Westlich von Samaria', *MGWJ* 74 (1930), p. 372
10. ישראל 1:50.000, גליון II-5 (אום אל-פחם).
11. גרסטאנג טוען (הע' 7 לעיל) כי שם זה שגור לגבי המעבר המערבי, אך בהתאם לממצאינו קוראים תושבי המקום בשם זה למעבר המזרחי בלבד.
12. אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 88.
13. *SWP II (Samaria)*, p. 62. כיום קרויה החורבה בפי התושבים חרבת אד'יאב.
14. רול, קדמוניות, עמ' 45.
15. *SWP II (Samaria)*, p. 47.
16. מ' כוכבי (עורך), יהודה-שומרון-גולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים (תשל"ב), עמ' 210.
17. אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 128; *M. Avi-Yonah, Gazeteer of Roman Palestine, Qedem* 5, Jerusalem (1976), p. 73.
18. כוכבי (הע' 16 לעיל), עמ' 211.
19. אפשר שהשם מרמז ליישוב השומרוני המרובה באיזור זה. המלה הערבית Samara משמעותה 'שומרוני', כפי שהיא מופיעה אצל שנער-איילון (מילון ערבי-עברי, ירושלים תשל"ב, עמ' 163). מונח זה מופיע שם הן בצורה שלפנינו והן בצורות Sāmra, Samri.
20. וראה א' זרטל, ארבות, חפר והנציבות השלישית של שלמה, (עבודת-גמר, אוניברסיטת ת"א 1980 – עתה בדפוס).
21. וראה א' זרטל, מערכת המצור הרומית בח'ירבת אל חמאם (נרבתא) בשומרון, קדמוניות י"ד, (תשמ"א), עמ' 112–118.
22. רול, קדמוניות, עמ' 45.
23. אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 127–128.
24. רול, קדמוניות, עמ' 41–42.
25. B.H. Isaac & I. Roll, 'A Milestone of AD 69 from Judaea – The Elder Trajan and Vespasian', *Journal of Roman Studies LXVI* (1976), pp. 15–19.
26. M. Avi-Yonah, 'The Development of the Roman Road System in Palestine', *IEJ* 1 (1950), p. 56–59.
27. Avi-Yonah, idem., p. 59.
28. שם, שם.
29. P. Thomsen, 'Die Römischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palaestina', *ZDPV* 40 (1917), pp. 69–70, nos. 233–241.
30. הע' 26 לעיל, עמ' 59.
31. Thomsen, S. 70, no. 142.
32. הפרסום העיקרי ראה: M. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916.
33. למשל: O. Cuntz, 'Grundlage der Peutingerschen Tafel', *Hermes* 29 (1894), pp. 586–596; A. Alt, "Aus der 'Araba' II", *ZDPV* 58 (1935), p. 23; י' אהרונ, 'תמר והדרכים לאילת', א"י, ה' (תשי"ט), עמ' 130; רול, קדמוניות, עמ' 41–42; ולאחרונה I. Finkelstein, "The Holy Land in the Tabula Peutingeriana", *PEQ* (1979), pp. 27–34.

34. ש' קליין, ספר היישוב, תשל"ח (הוצאה מחודשת), עמ' 95.
35. אבי־יונה, גיאוגרפיה, עמ' 145–114; idem., *Qedem* 5, p. 74.
36. Alt, *PJB* 10, (1914), pp. 77–78.
37. *SWP II*, (Samaria), p. 45.
38. Dalman, (op. cit. no. 7), p. 221.
39. ראה הערה 34 לעיל.
40. ראה הערה 5 לעיל.
41. הפרסום האחרון של פטולמאיוס *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. Nobbe, Hil-desheim 1966 וראה דיונו של פינקלשטיין (הע' 33 לעיל).
42. וראה י' אהרונ, 'הדרך הרומית לאילת', א"י, ב', (תשי"ג), עמ' 113; פינקלשטיין, (הערה 33 לעיל), עמ' 28.
43. אבי־יונה (הערה 26 לעיל), מפה בעמ' 57.
44. אבי־יונה, גיאוגרפיה, עמ' 83–85; צ' אילן, ע' דמתי, 'דרכים עתיקות במדבר שומרון', שנתון מוזיאון הארץ 17/18 (1975), עמ' 43; ש' דר, 'רשת דרכי השדה במערב שומרון ומסעו של קוינטיליוס וארוס לירושלים', הקונגרס הארכיאולוגי הה' בישראל (תקצירי הרצאות), עמ' 15.
45. רול, קדמוניות, עמ' 48–49.
46. תוס' אהילות פי"ח, הי"ב.
47. משנה אהלות יח, י; תוס' אהילות פי"ח, הי"ב; ויקרא רבה ז; שם, לו; מדרש תהלים ו.
48. תענית כח, א.

אוסף נרות־חרס מלהבות חביבה

תצלומים 77-82

נרות החרס באוסף שלפנינו נאספו על־פני השטח או נחפרו במערות קברים שונות בקיבוץ להבות חביבה. מרבית הנרות מהווים קבוצה הומוגנית בולטת מבחינת ההשתייכות התרבותית מהיותם בעלי מסורת טיפולוגית משותפת. עליהם נתוספו נרות אחרים, שונים, בחלקם קדומים ובחלקם מאוחרים לתאריך הקבוצה הגדולה. לכן, נראה לי, כי יש לדון בעיקר בקבוצה הדומיננטית של הנרות. עם הקבוצה הראשונה נמנים נרות התקופה הרומית, שהיו להם מהלכים בכל רחבי הארץ. נרות אלה חולקו לכמה קבוצות נפרדות על סמך התפתחותם הטיפולוגית.

א. 1. אלה נרות בעלי צורת אגס, ובעלי גוף עגול ממנו נמשך חרטום קצר. ההמשך הוא ישיר, ללא מותן. לנרות אלה בסיס טבעת יחיד או כפול (שתי טבעות), אשר בנרות המאוחרים הופך לבסיס שטוח. עין הנר היא דיסקוס סגור. כשהוצא הנר מן הצריפה הוא שובר, על־ידי שבירה בלתי מבוקרת. בנרות המאוחרים יותר דאגו להחלקתו עד לטבעת המקיפה ותוחמת את הדיסקוס, ונוצרה עין פתוחה. בנרות מאוחרים הדיסקוס קטן הרבה יותר ואינו מוקף טבעת. פי הנר רחב בנרות אלה ותופש את כל החרטום.

הנרות בקבוצה זאת נעשו במסורת נרות רומיים, בין של ייבוא – בדרך כלל היה זה ייבוא מבתי־מלאכה קרובים במזרח, כמו אסיה הקטנה, מצרים או קפריסין – ובין מתוצרת מקומית. יתכן כי חלקם נעשה במקום, מאחר שדווקא הקבוצה הנדונה אופיינית לאיזור עצמו.

נרות מס' 1-6 תחילתם בנר מעוטר בהחתמה, במסורת רומית של תימורות סביב הדיסקוס. טכניקה זו אופיינית לתקופה הרומית, וכן הדגם עצמו. על־גבי החרטום לוליין כפול, המונח על־גבי הטבעת התוחמת את הדיסקוס. הטבעת אינה מעגל סימטרי והיא נראית כאילו צוירה ביד בלתי אמונה. בדרך כלל היה הדיסקוס מעוטר בתבליט, עקבות לכך בנר מס' 2, אך מכיוון שכל הדיסקוסים נמצאו שבורים, לא נדע איזה דגם היה בהם. מרבית הנרות מחופים. אלה נרות שנעשו בדפוס שנשחק משימוש; אם היה עשוי מאבן גיר, נשחק יותר מהר.

הדבר ניכר בנר מס' 2 שעיצורו שחוק מאד. הנרות שמספריהם 3-6 נראים חסרי עיטור, אם במכוון, גם תוך כדי העתקה, או שנשחקו. אך הם משתייכים לאותו טיפוס. נרות אלה שימשו החל מאמצע המאה ה־1 לספירה ושימושם נמשך גם במאה ה־2, אולם הם יותר מנוונים.

מבחינה טיפולוגית נרות מס' 7 עד 10 הינם צאצאי הראשונים, אך טיפולוגית חל בהם שינוי: הדיסקוס הרבה יותר קטן, ואין טבעת התוחמת אותו. משום

כך, ירכתי הנרות הרבה יותר רחבים ומלוכסנים כלפי חוץ. מרביתם נמצאו בלתי מעוטרים. הבסיסים של שני הראשונים הינם בסיסי הטבעת, ושני האחרונים משוטחים. נראה כי בנר מס' 9 משטח המראה מינימלי, ומס' 10 – צורתו כבר לגמרי אגסית. ללא ספק, שימשו אלה האחרונים במאה ה'ג' ותחילת מאה ד'.

2. הקבוצה השניה, נרות מס' 11 עד 22, דומה בצורתה החיצונית לראשונה (מס' 1-6), אך היא התרחקה כברת דרך בהכנסת כמה שינויים באלמנטים הרומיים. שינוי בולט נראה בבסיסו של הנר: תוספת זוג קווים אלכסוניים, המפרידים את החרטום מגוף הנר. אלה נעשו בחירתה על גבי הנר עצמו, כמו שאר העיטורים. סימון חרטום הנר נעשה אופנתי בתקופה הנדונה וידוע גם בקבוצות אחרות של נרות בני התקופה: נרות יבנה, יהודה ונרות שומרוניים². השינוי השני ניכר בחלקו העליון של הנר – עיטור האובולים הרומי הקלאסי המקיף את הדיסקוס, מפנה את מקומו למעין זוג קשתות קטן היוצר כאילו עלי-כותרת (מס' 21, 22). על-גבי החרטום עצמו צורת הלוליון הכפול משתנה מנר לנר: אופקית במס' 17, כיוונים הפוכים במס' 14. בנרות רומיים קדומים מצוי לעיתים עיטור של קווים קצרים, אנכיים, ברווח שבין הכנפיים או הלוליינים. בנרות שלנו הוא ממלא את הרווח שבין פי הנר לדיסקוס, או שהופך לקו בדמות סולם, עיטור שכיח בתקופה (נרות שומרונים³, יבנה³ ועוד) או דגם של משולש. נרות חריגים אלה, המעוטרים בתבליט באותו סגנון, מיוצגים במס' 19.

תאריך נרות אלה, ככל הנראה, מסוף מאה ג', והם שימשו גם במאה ה'ד' לסה"נ.

3. קבוצה זו מס' 23-37 עדיין שומרת על אותן התכונות המצויות במס' 2; השינוי בולט בדגמים המעטרים את הנרות: הם אינם עוד בעלי מסורת רומית (תימורות ואובולים). הטכניקה מעורבת בין חריתה והחתמה וקצת תבליט. הפעם, ככל הנראה, נחרתו הדגמים בחלקם בתוך הדפוסים, או שנעשו בחריתה כל-כך עמוקה, עד כי המוצר הסופי נראה כתבליט. צורת הנר דומה לקודמים. רבים הנרות החסרים כל מותן בבסיס החרטום. שינוי העיטור הוא במעבר אל דגמים גיאומטריים, מורכבים מקווים ישרים, קצרים ורדיאליים, בודדים או בקבוצות (36), ענפים או שדרת-דג (24, 34, 35).

על החרטום מסרק או דגם אחר – ריבועים וגם דגם מסמן את מרכז אחורי הנר (26). במס' 35 העיטור סובב את כל הדיסקוס. הדיסקוס מוקף ברוב הנרות בטבעות. במקום מסרק לרוחב החרטום מצוי קו אחד או כפול בדגם סולם, כמו בנרות יבנה והשומרונים. כל הנרות חסרי ידידות. בקבוצה זו נוסף אלמנט חדש, והוא: החתמת תו יוצר על-גבי הבסיס, בתוך בסיס הטבעת. כמה חותמות חוזרות על עצמן ואופייניות: האות H – אם שהיא סימן גיאומטרי בלבד או קיצורו של שם – מופיעה על נרות שנתגלו בקיסריה, עפולה, הבונים, בית-שערים, ואפק-אנטיפטריס⁴. חתימה אחרת היא

הסוּסְטִיקָה – צלב הקרס, דגם הלקוח מעולם העיטורים היווניים הארכיטקטוניים והאמנות הזעירה, אך שכיח מאד בתקופה הנדונה ומצוי כדגם על־גבי נרות חרס מטיפוס בית נטיף⁵, שומרוניים⁶ ועל־גבי רצפות פסיפס רבות. חתימה נוספת – של קווים מצטלבים (25), ככל הנראה המצאה אישית. העיטורים אינם שונים מעיטורי נרות אחרים בני התקופה מגבעון ועפולה. לקווים הרדיאליים שבירכתי הנר אין הרבה הקבלות בנרות התקופה; הם שכיחים בנרות קדומים מקומיים, בני התקופה ההלניסטית. דגם זה מופיע כבר בנרות הדרום⁷, בני המאה הא־ב'. עיטור זה נעשה שכיח יותר בתקופה הביזנטית ומעטר את נרות יבנה⁸, ראש העין⁹, בית נטיף ושומרוניים. שדרת הדג – דגם האידרה – שכיחה בתקופה הביזנטית בנרות שומרוניים, צפונים¹⁰, אך ידוע בסגנון הקלאסי שלו בנרות יווניים במאות הב־ג' לסה"נ. סגנונו כאן נראה מקומי במובהק.

גם לבסיסי הנרות הקבלות בנרות אגסיים בני התקופה, בהם ריבוי טבעות והדגשת צידי החרטום (יהודה, יבנה, כפר ערה¹¹). נרות אלה שימשו, ככל הנראה, מסוף מאה ג', עיקרם במאה הד' לסה"נ, אך יתכן מאד שגם במאה הה' לסה"נ (בחלקה לפחות).

מכל האמור לעיל נוכל להסיק, שמשפחה זו משתבצת היטב במכלול הנרות האגסיים בני התקופה הרומית־ביזנטית. תחילתם קרוב לוודאי במאה הב' (קרוב לסופה) ועיקרה במאות ג'־ד' לסה"נ. מסורת החתמת הבסיס יש לה אומנם היסטוריה ארוכה, אך היו אלה שמות ממש וקיצוריהם, או אח"כ הפלנטה־פדיס הרומית, שהפכה במרוצת הזמנים לטביעה של מעין־מעגלים בדמות עקב. קבוצה מס' 3, ולמעשה גם מס' 2 – תפוצתה מוגבלת למרכז הארץ, בעיקר באיזור הר־אפרים ושומרון: סילת־א־דהאר, עפולה, קיסריה, הבונים, אפק־אנטיפטריס (ראש העין)¹², כפר ערה. הם משלימים את משפחת הנרות האגסיים (יבנה, בית נטיף), משום שהיו בני לוויה לכל משפחות הנרות העיקריות. הם שומרים, כאמור, על מסורת רומית, חסרי ידיות ומעוטרים בטכניקה דומה. חלק מהעיטורים נמשך. טיב הנרות הללו נופל מאלה של בני המשפחה הקלאסית, אותה הם מלווים (אולי היו זולים יותר, וזו הסיבה שנעשו).

ב. המשפחות הגדולות הקלאסיות מיוצגות גם כאן, אך לא במיטבן.

1. נרות מטיפוס "יבנה־צפון" (מס' 38, 39). הם דומים לנרות יבנה, בעלי גוף עגול, חלקו העליון שטוח, וחרטום קצר מעוגל בולט מהתוואי העגול. בסיס הנרות, בדרך כלל, טבעת והוא משוקע. העין היתה דיסקוס סגור, אשר שובר לשבר די רחב (בניגוד לנרות יבנה הדרומיים, שהם בעלי עין פתוחה מלכתחילה). ידית־יבלת קטנה על גבי הגוף כמו ביבנה¹³ ובנרות ה"דרום" (נתניה וקיסריה). העיטור בנרות נעשה בדפוס, בתבליט עדין וקווי. העיטור, בדרך כלל, מקיף את הדיסקוס כשעון. הדגמים בחלקם דומים לנרות יבנה (מס' 39), אך חצאי הקשתות, הממולאים קווים קצרים בכיוונים משתנים,

דומים לעיטור השולט בנרות שומרוניים¹⁴. מילוי השטח בנקודות, לרבות מעגלים חד-מרכזיים¹⁵; השימוש בנקודות ליצירת דגמים אופייני לתקופה. מחרוזות של נקודות כמסגרת מהוות דגם שכיח כבר בנרות הדרום.

נרות מטיפוס זה נתגלו בקיסריה, נתניה ובזוואתה באיזור שכם (שומרון). גוף הנרות מזכיר גם נרות מעמק בית-שאן. מכאן, שאין אולי להוציא את הנרות הללו מן המכלולים השומרוניים. הקשר של נרות שומרוניים אל נרות יבנה-דרום הוזכר כבר. תכונות משותפות לנרות שומרוניים הם גם הירכתיים המשוטחים, ומבחר הדגמים. תאריך הנרות הללו, כמו אלה של יבנה – סוף המאה הג' לסה"נ – מאה ד' עד מאה ה' לסה"נ – חופף את זה של הנרות השומרוניים, בית-נטיף.

2. נרות שומרוניים (מס' 40 עד 44), מיוצגים כאן רק בטיפוס האגסי המאורך, בדומה לתופעה שבכפר ערה, משמר העמק. טיפוס זה ידוע היטב משומרון עצמה¹⁶. לכל הנרות ידית דמויית-כנף אופקית הבולטת מתוואי הנר ודיסקוס סגור ששובר, בשני נרות הוא נשאר סגור (40, 43). מקום נעיצת המחוגה שרשמה את המעגל, ניכר כאן כמו על הבסיסים. תעלה נמשכת מהמראה אל פיה-הנר. בנרות הקלאסיים היא בעלת צלעות מקבילות ועמוקה כמו הדיסקוס, באחרים (41, 43) היא צרה ובעלת צלעות קשותות. במרבית הנרות התעלה נפרדת מהדיסקוס על-ידי הטבעת התוחמת אותו. חלק מהנרות מחופה בחיפוי חום בהיר.

משפחה זו של נרות בעלת כמה תכונות אופייניות: סולם לצידי החרטום וקשתות מלאות בירכתיים, מעגלים חד-מרכזיים (40), קווים רדיאליים (44). לעיתים אין בנרות אלה סימטריה בעיטורים. נרות מיוחדים הם דוגמת מס' 43, שיש לו הקבלות בנרות ממשמר העמק, שטרם פורסמו, חרטומו מעט שונה, שלושה קווים לאורך צידי החרטום. נרות אלה משמשים במאות ד'-ה' עד לסופה, והם-הם שמהווים אב-טיפוס לנרות הערביים השומרוניים.

3. נרות התקופה הערבית, נמנים על צאצאי הנרות הקודמים השומרוניים מהטיפוס המאורך. השינויים שחלו בהם: הנר נוצר מן ההתחלה בעל עין רחבה ופתוחה, מוקפת טבעת (45). בסיס הנר הוא, בדרך כלל, בסיס טבעת משוקע. השינוי הבולט הוא בחלוקת השטח העליון לעיטורים. התעלה שעל-גבי החרטום אינה עמוקה מפני הנר, פיה-הנר צר ביותר וכלול בתוך התעלה, שצלעותיה אינם מקבילים כמו קודם, אלא בדמות משולש צר או רחב; משולש זה מקבל משמעות ברורה יותר כשעין-הנר הינה בדמות פרסה וקו אופקי תוחם אותה. לעיתים הוא נעשה לאחר שצוירה כבר עין עגולה (51). הידית הינה שוב ידית זיז אופקית, כבנרות הקדומים (45) וזיז אופקי, שקצהו מתרומם לכיוון גוף הנר, דומה ללשון או זנב ציפור מורם, במאוח-רים. טיפוס זה של ידית אופייני לתקופה הערבית.

השינוי בעיטור, הוא חלוקת הנר לשני אזורים – חלק תחתון, הגובל בחלקה העליון של העין, וחלק קדמי – עליון, מעוטר על הרוב בענף רחב שקצהו

החד משיק לפי־הנר. איזור החיץ מעוטר בשני משטחים – אחד צר, בתוכו או נקודות בולטות או קווים מצטלבים, השני צורתו טרפזואידית, והוא מלא בדרך כלל בדגם של רשת מעוינים צפופה. החלק האחורי – התחתון – מעוטר בקווים רדיאליים. נר (47) שונה בכך, שיש לו רק משטח מלבני ומתחתיו חלוקה לשני אזורים רוחביים: זה הסמוך לעין מעוטר בנקודות בולטות, והשני בקווים רדיאליים צפופים. החלוקה שונה, אך האלמנטים זהים. בנר (45) החלוקה היא רק לשני אזורים, אלא שהענף צומח מעל גבי קשתות מרובות, זו על־גבי זו, אלמנט המצוי בנרות חרס מאיזו שומרון ובית שאן. בשלושה נרות דגם גם בתוך התעלה (47); משולש ועל קודקודו מעגל (49); משולש גדול, סולם חוצה את קצה התעלה (50). התעלה מחולקת לרוחבה, ובכל שלב משולשים שבמרכזם נקודה (51). שורות של נקודות היוצרות ריבוע, בתוספת שתיים מרכזיות.

הנרות הללו תחילתם, ככל הנראה, בסוף המאה ה־ו' (נר מס' 45), אך עיקרם במאה ה־ז' ואילך. הקבלה לנרות אלה גם בואדי ערה, אפולוניה ושומרון¹⁷. נרות חר' מפג'ר¹⁸ (52–54) אינם שייכים עוד לצאצאי הנרות הקודמים. לנרות אלה גוף שונה, דמוי שקד, קצה מחודד ופי הנר קטנטן. ידית זיז מחורצת ניצבת על־גבי חלקו האחורי של הנר ומשיקה עד לעין־הנר, בסיסה מרובע והיא מחודדת בראשה. בסיס הנרות קמור או בדמות הנר עצמו. העין תמיד עגולה, מוקפת טבעת, ושניה סובבת את העין ועולה ויוצרת תעלה שאינה עמוקה, לאורך החרטום, הכוללת את פי־הנר. בעיטורי נרות אלה מרובים הדגמים הצמחיים, ה"צומחים" מצידי הידית עד אל פי־הנר, כמו בנר (52) המעוטר ענף ובראשו תפרחת גדולה מחודדת, דגם מאד שכיח. הצורה השניה, האופיינית לאומנות המוסלמית, היא יצירת מדליונים על־ידי קו מתעגל ובתוכם פרחים או עלים (54). המדליונים קטנים ומשאירים מקום למחרוזת מעגלים חד־מרכזיים (מס' 53), כשחלקו העליון של החרטום מופרד על־ידי קו אופקי ומעוטר אף הוא במעגלים. ברבים מן הנרות התעלה מעוטרת בענף, או דגם אחר, מעין צמח בנר 52. החרס ממנו נעשו, בדרך־כלל בהיר מן הרגיל. נרות אלה שכיחים ברוב אזורי הארץ, אולם טיפוס זה שכיח יותר בדרום ובמרכז; בצפון הם שונים במקצת. תאריך הנרות נקבע למאה הח' לסה"נ.

ג. מן האמור לעיל יש להוציא שלושה נרות: מס' 55, שהוא נר מהתקופה ההלניסטית, בן המאה הד' לפנה"ס¹⁹, והוא, ככל הנראה, מיוון עצמה. נר מס' 56 הוא נר הרודיאני, מסוף המאה הא' לפנה"ס. ונר מס' 57 מהתקופה הרומית, מהטיפוס השכיח בצפון הארץ. מוצאו, ככל הנראה, מפניקיה, אף היו לו מהלכים גם במרכז הארץ. הנר מעוטר בענף הצומח מהידית, בעל מראה וחרטום מחולק לשניים לאורכו. ידית־זיז דמויית־מדף על־גבי הירכתיים מגיעה עד לטבעת התוחמת את הדיסקוס. תאריכו מן המאה הב' לסה"נ²⁰.

סיכום

הנרות שנמצאו בלהבות־חביבה מהווים יחידה הומוגנית בעלת צביון דומה. הם ממשיכים בחלקם את הנרות הרומיים האגסיים. לאחר־מכן הם חופפים את השימוש בנרות אגסיים מבית נטיף, יבנה, יהודה. אך הם מיוחדים אולי לאיזור זה, מאחר שנמצאו בקיסריה, עפולה, הבונים, אפק, שכם. לכולם מראה שנפתחה לאחר הצריפה. הם חסרי ידיות ומעוטרים עיטורים גיאומטריים בסגנון מיוחד. אלה הם, ככל הנראה, הנרות האגסיים אשר שימשו לצד משפחות הנרות השומרונים מן הטיפוס העגול והמאורך (שנמצאו בלהבות חביבה). הם קשורים אליהם גם בשיטת שבירת הדיסקוס לאחר עשייתם ובמכלול העיטורים הגיאומטרי. גם התפוצה חופפת את אלה של הנרות השומרונים. הקבוצה השניה של נרות אף היא בעלת אופי שומרוני, וכן הנרות המאוחרים.

יתכן מאד כי לפנינו יישוב שומרוני, שתחילתו במאה ה'ג', או, אולי, עוד במאה ה'ב' לספה"נ, אשר נמשך עד למאה ה'ז' לספה"נ.

מס' החפץ	גובה רוחב אורך טיב החרס	חיפוי	תיאור
א. רומיים			
1. 78-298	2.1 6.3 7.5	ורוד	חום בהיר טבעת כפולה, עיטור תימורות ולולין לצידו החרטום
2. 78-292	2.6 6.8 8.8	ורוד	חום־אדום עיטור תימורות שחוק ב. טבעת
3. 78-264	2.4 7.0 8.3	ורוד	חום־אדום טבעת
4. 78-269	2.4 7.0 8.3	בהיר	חום־אדום ללא עיטור ב. טבעת
5. 78-276	2.5 6.7 8.0	ורוד	חום־אדום ללא עיטור, טבעת שחוקה ב. טבעת
6. 78-277	2.4 6.3 8.7	ורוד	חום בהיר ללא עיטור ב. טבעת כפול
7. 78-290	2.5 7.0 8.2	ורוד	חום בהיר מראה קטנה, חסרת טבעת ב. טבעת
8. 78-280	2.8 6.4 8.8	בהיר	מראה ללא טבעת, ב. טבעת
9. 78-293	9.8 7.0 9.2	ורוד	מראה קטנה ביותר
10. 78-291	3.0 6.0 8.7	ורוד	ב. משוטח אגסי, חלק
ב. עיטור "אובלים"			
11. 78-275	2.4 6.8 8.2	ורוד	מראה מעוטרת שחוק
12. 78-282	2.2 6.2 8.0	ורוד	ב. טבעת כפול + זוג קווים אובוליים שחוקים, סולם לרוחב החרטום, ב. טבעת אחת, זוג קווים
13. 78-272	2.6 6.7 8.4	ורוד	חום־אדום קו חוצה את החרטום ב. טבעת

14.	78-294	2.5	6.5	8.8	ורוד	חום-אדום	כנ"ל + לולין לצידי החרטום ב. טבעת + זוג קווים
15.	78-266	2.2	6.3	8.8	ורוד	חום-אדום	כנ"ל, מסרק רחב לרוחב החרטום ב. טבעת + זוג קווים
16.	78-283	2.1	5.1	7.7	חום בהיר	חום-אפור	כנ"ל ב. טבעת + זוג קווים
17.	78-265	2.7	6.0	8.8	ורוד	חום-אדום	לולין לרוחב החרטום ב. טבעת כפול + זוג קווים
18.	78-271	2.2	6.0	8.6	ורוד	חום-אדום	כנ"ל, שחוק ב. טבעת כפול
19.	78-281	2.5	6.0	8.8	חום-ורוד		כנ"ל בתבליט ב. משוטח – טבעת שחוקה?
20.	78-273	3.0	7.0	9.2	ורוד	חום בהיר	מראה מעוטרת שבורה עלי משולשים בקו כפול ב. טבעת + זוג קווים בתבליט
21.	78-268	2.5	6.0	7.2	חום בהיר	חום	עיטור משולשים שחוק, קווים לרוחב החרטום ב. טבעת + זוג קווים צלב קרס
22.	78-287	2.4	6.8	8.4	אפור-ורוד	חום-אדום	כנ"ל
23.	78-296	2.3	5.2	6.8	ורוד	חום-אדום	עלים מעוגלים בקו כפול סירוק לרוחב החרטום ב. טבעת, חותם צלב קרס זוג קווים
24.	78-284	2.6	6.0	7.0	חום בהיר		ענף בירכתיים, קווים לאורך החרטום, עיגול במרכז מאחור ב. טבעת אחת, צלב קרס + זוג קווים
25.	78-267	2.5	6.9	8.1	ורוד	חום-אדום	סולם כפול / ענף חותם שני קווים מצטלבים ב. טבעת אחת
26.	78-285	2.5	5.7	7.3	ורוד-אדום		קווים רדיאליים, שני ריבועים על החרטום. מלבן ובו משולש מאחור ב. טבעת בחותם H זוג קווים אופקיים
27.	78-295	2.2	5.8	7.5	ורוד	חום-אדום	קווים רדיאליים צפופים ב. טבעת כפולה, שני קווים לרוחב בחרטום, תבליט
28.	78-270	3.0	6.1	7.0	ורוד	חום בהיר	קווים רדיאליים בתבליט גבוה, ב. טבעת, שני קווים לרוחב
29.	78-274	2.7	5.6	6.7	חום בהיר		קווים שחוקים, ב. טבעת
30.	78-286	2.5	6.3	8.8	ורוד	חום-אדום	קווים שחוקים ב. שתי טבעות, זוג קווים לרוחב החרטום

קווים רדיאליים ב. טבעת קטנה	שחוק	חום	7.6	5.6	2.3	78-288	.31
קווים רדיאליים קצרים רכס סביב המראה, ב. משוטח.	אפור בהיר		7.8	6.2	2.6	78-289	.32
קווים קצרים, שלוש טבעות בסיס המראה, ב. משוטח	חום-אדום	ורוד-אדום	8.5	7.2	2.4	78-300	.33
מטופות קווים אנכיים ואופקיים. שתי טבעות סביב המראה. ב. משוטח	חום-אדום	ורוד בהיר	9.0	6.3	2.4	78-279	.34
שדרת דג סביב המראה ב. טבעת כפול	חום-אדום	ורוד	8.0	6.5	2.5	78-278	.35
עיטור תבליט, סולם רחב במסגרת, שני קווים לרוחב החרטום ב. טבעת כפול		חום	8.0	6.5	2.3	78-299	.36
תבליט גס, קווים/ענף ב. טבעת כפול	חום-אדום	חום בהיר	9.3	6.3	2.5	78-297	.37

יבנה צפון

ידיית יבלת, עיטור מעגלים חד- מרכזיים בתוך מסגרת נקודות, יוצר פרח על החרטום ומעל לידיית קשת על החרטום ב. טבעת	חום בהיר		9.0	6.0	2.5	78-301	.38
כנ"ל, חצאי קשתות ובהם קווים אנכיים, מסגרת נקודות סביב, ב. טבעת	חום בהיר		7.2	5.6	2.1	78-302	.39

שומרוניים

מראה סגורה, ידיית אופקית, חצאי קשתות, סולם רחב, מעגלים חד- מרכזיים במרכז, ב. טבעת משוקע	ורוד-אפור		9.1	6.2	3.3	78-304	.40
כנ"ל, מראה שבורה חצאי-קשתות + קווים משתנים סולם לאורך החרטום, תעלה צרה, ב. טבעת	חום-אדום	בהיר	9.0	4.7	3.1	78-307	.41
עיטור כנ"ל, שחוק, תעלה רחבה יותר ב. טבעת משוקע	חום-אדום	חום בהיר	8.3	5.2	2.7	78-305	.42

מראה סגורה, ידית צרה מחורצת מורמת-אופקית, שדרת-דג כפולה בירכתיים, סולם לרוחב החלק האחורי, תעלה צרה, קווים לצידיה ב. טבעת	חום-אדום	ורוד	8.6	5.8	2.7	78-303	.43
ידית אופקית, קווים אלכסוניים בחלק התחתון, קשתות לצידי התעלה, תעלה ישרה ב טבעת משוקע	חום-אדום	ורוד	9.0	6.2	3.2	78-306	.44

תקופה ערבית, שומרוניים

ידית אופקית, תעלה משולשת, עיטור קווים רדיאליים מאחור, לפנים ענף רחב, ב. טבעת משוקע רחב	אפור בהיר	8.6	4.9	2.9	78-314	.45
ידית זיז קטנה, עין-פרסה, תעלה רחבה, עיטור בשדות קווים, רשת, רשת וענף, ב. דימוי שקד קמור, חתך טרפזואידי	אפור	9.0	6.0	3.8	78-310	.46
כנ"ל, עיטור שדות, חלוקה מאחור לרוחב: נקודות, קווים, רשת וענף בתעלה סמל היראלדי ב. קמור	אפור	9.3	3.5	3.2	78-312	.47
כנ"ל, עיטור כמו מס' 46 ב. קמור	חום-אפור	9.0	5.9	4.1	78-313	.48
כנ"ל, בתעלה סולם ומשולש ב. משוטח	אפור	9.5	6.0	3.7	78-311	.49
ידית שבורה, עיטור רשת בחלק התחתון, שדות וענף, בתעלה: משולשים ונקודה ב. דמוי שקד	ורוד	9.3	6.5	3.7	78-320	.50
כנ"ל מס' 36, עיטור בשדות בתעלה פירמידה של נקודות ב. דמוי שקד	אפור	9.3	5.6	3.3	78-315	.51

מפגר

ידית לשון מחורצת, טבעת סביב העין, עיטור צמח בעל גבעול גלי, עלים מחודדים ותפרחת מחודדת גדולה ב. קמור	בהיר	חרס	9.0	7.0	2.5	78-317	.52
---	------	-----	-----	-----	-----	--------	-----

כנ"ל, עיטור מעגלים חד־מרכזיים בין נקודות קווים לאורך התעלה ב. כנ"ל	בהיר	9.3	7.0	2.9	78-316	.53
כנ"ל, עיטור פרחים/עלים קטנים בתוך קו גלי, מחרוזת מעגלים במסגרת סביב העין ב. שקד	צהבהב	9.0	5.2	2.7	78-318	.54
זיגוג שחור גוף עגול. בסיס דיסקוס, חרטום הלניסטי עבה, ישר בחלק העליון, מדף וחריץ סביב	ורוד	8.8	5.6	3.4	78-319	.55
הרודיאני עגול, חרטום דמוי מניפה, שפה סביב מאה א'-ב' העין + מדף ב. משוטח מקורצף	ורוד	8.5	5.5	2.5	78-309	.56
רומי צפוני ב. טבעת רחב שחוק, מראה חלקה מוקפת, טבעת, ידית־מדף חלקה, מאה ב'-ג' חרטום מעוגל חצוי לאורכו (לולין לסה"נ) מנוון) עיטור שריג בעל עלים מחודדים, שחוק, צומח מהידית, פיח	ורוד	8.6	6.4	2.2	78-308	.57

הערות

- * הנרות נאספו על-ידי חבר משק להבות חביבה, זאב שיק ז"ל. זאב אהב את האיזור ולמד את שנות עברו בשקדנות. אשתו, חוה שיק, הגישה סיוע רב באיתור החומר והבאה למחקר. תודתנו העמוקה להם. צילם ז' רדובן.
1. P.P. Kahane, 'Rock-cut Tombs at Huquq', Note on the Finds, Atiqot III (1961) pp. 126–147; fig; 3.21 Tomb 1 1st–2nd cent A.D.
 2. ו' זוסמן, 'מערת קברים עתיקה ברחובות', עתיקות ה' (תשכ"ט), לוח XV מס. 1, 5, 8 לוח XIV מס' 8, 9, 10.
 - Y. Aharony, *Excavations at Ramat-Rachel Seasons 1961–1964*, Roma (1964) Burial cave 784 p.14.
 3. ראה הערה מס' 2, רחובות לוח XV מס' 1.
 - V. Sussman, 'Samaritan Lamps of the Third-Fourth Centuries A.D.' IEJ (1978) pl. 3, 7 and others.
 4. נ' אביגד, בית שערים כרך ג', לוח 5, LXX מאה ג לסה"נ. גם כאן עיטור מסרק על החרטום ציור 92 מס' 1.
 5. D.C. Baramki, 'Two Roman Cisterns at Beit Natif', QDAP V (1935) pl. VII; 1, 2. Pl. 46; 48 & Pl. 42, 18.
 6. ראה הערה 3.
 7. ו' זוסמן, נרות חרס מעוטרים מימי חורבן בית שני עד לאחר מרד בר-כוכבא, ירושלים 1972, נרות מס' 120, 123, 125.
 8. ראה הערה מס' 2, לוח מס' 2, 8, 9, 10.
 9. א' איתן, 'חפירות בדיקה לרגלי ראש העין', עתיקות ח' (תשכ"ט), ציור 14 (עמ' 64) מס' 4, 8 יחד עם ארון קבורה מטיפוס שומרוני.
 10. J.B. Pritchard, *Winery, Defences and Soundings At Gibeon*, Pennsylvania 1964 Fig. 49; M. Dothan, 'The Excavations at A'fula' Atiqot I (1955) Fig. 9, 14, 17, 19 Baramki (op. cit. n. 5) PL. VII. 3, 5.
 11. V. Sussman, 'A Burial Cave at Kefar 'Ara'. Atiqot XI (1976) Fig. 2, 1.
 12. W. Neidinger, 'A Typology of oil lamps from the Mercantile Quarter of Antipatris'. Tel-Aviv (1982) p. 57–Pl. 24.
 13. ראה הערה מס' 2, לוח XV מס' 8, 9, 10, לוח XIV מס' 5.
 14. ראה הערה מס' 3, 12, Pl. 40 ואחרים.
 15. ראה הערה מס' 2 לוח XIV מס' 6, 8 והערה מס' 3; Pl. 39.2 Pl. 43, 31.
 16. ראה הערה מס' 11. Pl. XXVII, 1–7 Pl. XXVI, 8–15.
 - G.M. Crowfoot, *The Objects from Samaria*, Vol III London 1957 Ch. X Fig. 89, 2, 4
 17. ראה הערה 10 לוח 10, 11 Pl. XXVII; 8, 9, 10, 11 Op. cit no. 16 Fig. 89.
 18. D.C. Baramki, 'The Pottery from Kh. El Mefjer', QDAP X(1944) Pl. XVIII
 19. O. Broneer, *Corinth* Vol. IV Part II, Cambridge 1930 type VII 5th–4th cent B.C.
 20. D.M. Bailey, *Italian Lamps, A. brief guide*, Papers in Italian Archaeology I, Archaeological Reports Series, Oxford (1978) Pl. 20, XXXIV dated 60–90 A.D.

שעון שמש בדיר-סמען

תצלום 83

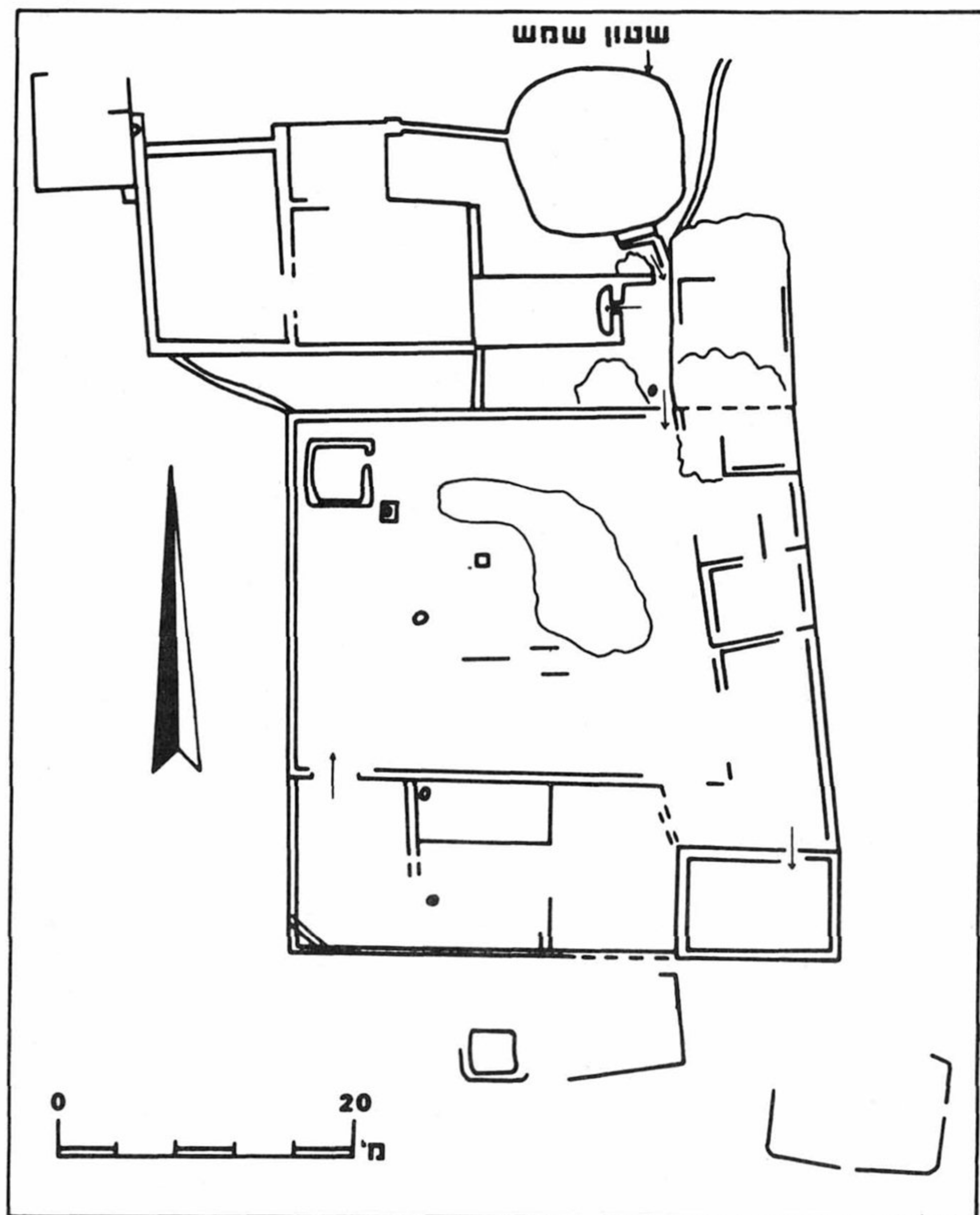
שרידי חורבת דיר-סמען מצויים על כתף שלוחת הר טרשית, במערב שומרון, נ"צ מרכזי 15501639. תחום "נחלתה" מוגבל מצפון בערוצו העמוק של ואדי רבה, המשמש גבול טבעי בין אדמות דיר-סמען לאדמות דיר-רפת. מדרום עובר גבול תחומה של נחלת דיר-סמען ביובלי נחל שילה, המשמש גם הוא גבול טבעי בינה לתחום אדמות חר' בנת-בר. ממערב לה אדמות הכפר דיר-בלוט, וממזרח – אדמות הכפר א-דיק. תושבי כפרים אלה מתקיימים היום – כמו תושבי דיר-סמען בעבר – על הקרקעות שבין ערוצי נחל שילה לואדי רבה.

חורבות אתר דיר-סמען נסקרו לראשונה ב-1878 על-ידי חוליית הסקר הבריטי¹. בשניה במסגרת סקר החירום², ובשלישית – ב-1972, על-ידי חוליית הסקר הארכיאולוגי של אוניברסיטת תל-אביב³. בשנים 8-1976 נסקר האתר פעם נוספת על ידי חוליית סקר ארכיאולוגי במסגרת מחקר על תפרוסת "יישובי מערב שומרון"⁴. במהלך הסקר אותר שעון שמש חצוב בדופן בריכת המים שבדיר-סמען. תגלית מקרית זו, וכן המוזרות שבדרכי התקנת השעון, העלו את הצורך ואת הרצון לנסות ולהתמודד מחדש עם השאלות הקשורות באתר ומיתקניו ובהבנת מהות השימוש בשעון. בדיון שלהלן נביא את מיפרט לוח השעון ואת שוני תכונותיו, בהשוואה למעט הידוע לנו על שעוני שמש קדומים אחרים, שנמצאו בארץ⁵.

שעון השמש

מצפון לשרידי חורבות האתר מצויה בריכה עגולה, חצובה במשטח סלע גדול, מוחלק כתוצאת שימוש אנושי במשך מאות שנים⁶. בצידה הצפון-מזרחי של הבריכה, על דופן הקיר שלה, חרוט שעון השמש.

וזה תיאורו: בדופן קיר הבריכה נחצבה מיגרעת להצבת הגנומון, הוא "מוט השעות" במקורותינו⁷. הגנומון הוצב בצורה אופקית. קצהו האחד נקבע במגרעת בעזרת טיח, וקצהו השני, הוא "מטה הצל", כוון לפנים הבריכה, מעל פני לוח השעון. צורת לוח השעון היא קשת. כמיתר הקשת – שאורכו כ-70 ס"מ – משמש הקו העליון של קיר הבריכה, עם מגרעת הגנומון במרכזו. קו הקשת הוא חריץ חצוב לעומק 0.5 ס"מ על דופן הבריכה, והוא תוחם את קווי חלוקת הזמן של השעון. אלה עשויים כקווי מניפה פתוחה, שבסיסה בנקודת הגנומון, והיא נפרשת למלוא קו הקשת במרחקים פחות או יותר שווים. רדיוס הקשת, במרכזו, הוא כ-30 ס"מ. קווי חלוקת הזמנים הם באורך של כ-17 ס"מ, והם חצובים כחריצים בעומק כחצי ס"מ.

דיר סמען - בית החווה

עתה לא ניתן להבחין בכולם, מפאת פגעי הזמן. לכאורה, צורת שעון השמש שבדיר-סמען היא ככל שעוני השמש המאונכים (המשוונים) הקיימים, המוכרים לנו בארץ⁸ ובעולם⁹. להלן נציג את העקרונות ואת דרכי ההתקנה של שעוני השמש בעולם העתיק, ולעומתם את הדרך המיוחדת שבה הותקן השעון בדיר-סמען. השוני בדרך התקנתו הוא הבסיס להנחה בדבר תפקידו המיוחד של שעון השמש בדיר-סמען.

עקרונות שעוני שמש ודרכי התקנתם

ביקום קיימות חלוקות זמנים רבות. האדם עמד עליהן ברמות שונות של ידיעה ושל הבנה, בשלבי התפתחותו התרבותית. חלוקת הזמנים בתנועת גרמי השמים, החוזרת על עצמה ברווחי זמן קבועים, היא מהראשונות שהאדם הבחין בהן. לכן, כשהיה זקוק לחלוקת זמן, לכל צורך שהוא, הסתייע בעקרונות חלוקת הזמנים שאותם חזה בטבע – חלוקה פשוטה, החוזרת על עצמה וברורה גם לאדם הפרימיטיבי. "הזמן" שבין זריחת השמש לשקיעתה, מחזה החוזר על עצמו לעיני האדם, יום יום, שנה שנה, הוא חוק טבע הקיים מאז ומעולם. זמנו האין-סופי של חוק טבע זה, הוא "הזמן הראשוני" שהאדם הבחין בו, לכן הפכה חלוקת זמן זו בסיס לחלוקת זמנו של האדם. נעיצת מקל זקוף בקרקע, כדי לקבוע את מהלך הצל המוטל על פני הקרקע ונודד כמהלך תנועת השמש ברקיע, נתנה בידי האדם כלי ראשון למדידת אורך "שעות השמש"¹⁰. תפיסות מאוחרות יותר, למשל זו של בעל סיפור הבריאה המקראי¹¹ ("ויהי ערב ויהי בוקר – יום אחד...") מבטאות חלוקת זמן החורגת מעבר למערכת היומית, הנשענת על חלוקה רק לפי זריחת השמש ושקיעתה. תפיסות אלה טוענות למערכת זמן מורכבת יותר, הנשענת על אחדות היממה כולה, יחידת זמן הנמנית מצהריים לצהריים. זו כוללת בתוכה גם את חלוקת הזמן הלילי לפי תנועות הירח והכוכבים¹², דוגמת השנה הירחית הנהוגה בישראל. כשעון, שיורה חלוקת זמן מתאימה ל"שעות השמש" ביממה אחת, הותקנה מערכת, המחלקת בצורה שווה את תנועת צל השמש, על-פני לוח השעון, ביחידות קבועות – מותאמות לאורכה של כל היממה. כך שוכלל לוח שעון השמש לסקאלה המציינת יחידות זמן ביממה כולה, אולם הבסיס למדידת היחידות הללו נשאר לפי "שעות השמש" ומהלך צילה על פני הלוח. מוצאו הבבלי¹³ של תהליך שכלול השעון מתבטא גם בחלוקת היחידות לפי מערכת של 24 שעות ביממה¹⁴.

המציאות הקוסמולוגית, שבה תנועת כדור הארץ נתונה ביחס לשמש¹⁵, מתבטאת ברווחים השונים בתנועת צל השמש על לוח השעון בשעות הבוקר, לעומת שעות הצהריים. בהתאם למסלול (המדומה) של השמש בשמים ביחס לרוחב הגיאוגרפי בו נתון השעון, מתארכת תנועת הצל על-פני הלוח בערב ובבוקר, ומתקצרת בשעות הצהריים. פתרון הנדסי – שכלל ההמצאות הגדולות בזמנן, נראה היום פשוט – נתן תשובה לקושי בדרך ההתקנה של לוח שעוני השמש ובעיצוב צורתם. ההמצאה מיוחסת לתוכן בבלי, שחי באלכסנדריה שבמצרים בראשית התקופה התלמית, ושמו

בירוסוס¹⁶. הוא התקין את "השעון המשווני" – שעון שמש נייד ומאונך, בעל אפשרות טכנית לכוונו כך, שצירו יותאם לקו מסלול השמש, לפי המיקום הגיאוגרפי בו מוצב השעון. כדי להתאים את חלוקת הזמנים של שעות השמש היומית לחלוקה קבועה ביחידות זמן, התקין בירוסוס את פני לוח השעון כקערה אליפטית; מידת הקיעור שוות-יחס למדידת תנועת צל השמש על פני כדור-הארץ. בכך התקבלה תנועת צל השמש על-פני לוח השעון ביחידות שוות, בממוצע, בין שעות הקיץ לשעות החורף. ואומנם, אפשר להתקין שעוני שמש אנכיים בעלי מוט אופקי, אבל בתנאי שתבוצע בהם התקנת מירווחי סימון של השעות בהתאם (כצורת שעון השמש המותקן במעלות השער הדרומי של כיפת הסלע בהר הבית). מתקופת בירוסוס ואילך, הפך "השעון המשווני" להיות הצורה המקובלת העיקרית של שעוני השמש. בצורתו זו¹⁷ הוא דחק את השימוש בשעוני השמש האופקיים. ההמצאה התקיימה עד לתקופות מאוחרות יותר, עד אשר היכולת האנושית לעקוב אחר חוקי האסטרונומיה בעזרת חוקיות הניתנת לניסוח מתימטי, נתנה בידי האדם כלי חישוב להשגת המטרה, שהושגה עד כה בהתאמת צורתם של לוחות השמש, כפי שעשה בירוסוס בהמצאת שעוניו המשווניים.

מעקב אחר קורפוס שעוני השמש שנמצאו בישראל (ורק חלקם פורסמו עד כה), מעלה כי שעוני השמש, שזמנם מהתקופה הרומית ואילך, הותקנו גם בארץ לפי אותם העקרונות, כחפצים ניידים, שצורתם צורת קערה, בדומה לשעוני השמש ה"משווניים" המיוחסים לבירוסוס. כך השעון מכורנוב¹⁸, מבאר-שבע¹⁹, מקיבוץ סער²⁰, מטירת-צבי²¹, מח'רבת אל מוראק²², מהורקניה²³, השעון שנמצא בחפירות העופל²⁴, זה שבחורבת אום-אל-עמד שממזרח לצר²⁵, והשעון המשולש שבהר גריזים, המיוחס למקדש זאוס, שנבנה שם על ידי אדריאנוס²⁶. שעוני שמש נמצאו גם בחפירות הרובע היהודי בירושלים (בהנהלת נחמן אביגד). אחד מהם הוא שעון שמש משווני²⁷, (ואילו זהות השני כשעון שמש נראית בעיני מסופקת). לעומת שעוני השמש ה"משווניים" נמצאו בארץ גם שעוני שמש אופקיים, הקודמים לתקופה הרומית. כך השעון שנמצא בגזר²⁸ – מימצא, שהפך אבן-יסוד בחקר שעוני שמש קדומים בארץ²⁹, וכן שבר השעון שנמצא בחפירות הכותל המערבי³⁰.

הידיעה המקראית על "מעלות אחז"³¹ מתפרשת במחקר כשעון שמש נוסף, הקדום לתקופת בירוסוס (זיהוי מעלות אחז כשעון שמש, מקובל היום בספרות המחקר)³². דגם השעון הקרוי "מעלות אחז" ניסה לפתור את בעיות השעון המשווני הקעור בדרך אחרת, מורכבת יותר מזו של בירוסוס הבבלי. נראה, שהשיטה במקורה היתה משל תוכנים מצריים, ואולי הובאה ארצה בזמנו של המלך אחז.

תכונות השעון בדיר-סמען

שעון השמש בדיר-סמען עונה, לכאורה, בצורתו ובאחדות מתכונותיו על תכונות "השעון המשווני", והוא מתאים לזיהוי זה גם לפי זמנו של האתר (דיון להלן). אולם דווקא תכונות היסוד בהתקנת שעוני השמש המשווניים נעדרות בו, מה שהופך אותו

ל"פסיבדו־משווני", כלומר "מתדמה" בצורתו או בתוארו, אך שונה בתכונותיו ובכישוריו. שעון השמש בדיר־סמען קבוע במקומו בדופן הבריכה העגולה, ו"פניו" לכיוון מפעל המים המקומי. צירו מכוון בערך לכיוון צפון-דרום, ועל־ידי כך אין אפשרות להתאימו לכיוון ציר תנועת הצל, כתנועת השמש ממזרח למערב, כמו שמכוונים "שעוניו של בירוסוס". קשה להניח, שיד המקרה בדבר, שכן מבנה הבריכה מאפשר את התקנת השעון בכל נקודה על הדופן שלה, כך שצירו של השעון יתאים לכיוון מזרח־מערב. ולא כן הדבר. זאת ועוד, לוח השעון אינו חצוב כקוער, כלומר אפילו יש בו קווי חלוקת זמנים במרחקים קבועים פחות או יותר, אין תנועת השמש בשמים יכולה להטיל את צל הגנומון על קווי חלוקת הזמנים בריוחי זמן שווים, אלא בתקופת שנה מוגבלת איזו שהיא. בתנאים אלה נקבעו מירווחי השעות באופן אמפירי. לצורה זאת של התקנת שעון השמש תוצאה נוספת, והיא הקושי של הוראת זמנים, בעיקר בשעות הבוקר, בהיות דופן הבריכה מוצל רובו ככולו. יתכן אפוא, שתפקידו של השעון להורות חלוקת זמנים באמצע היום, ולא את חלוקת שעות היום. אם השעון אינו סתם "חפץ של נוי"³³ וגם אינו "תרגיל" של מקומי בהתקנת שעוני שמש, אלא חפץ שימושי להוראת הזמנים ע"י מעקב אחרי תנועת צל השמש, הרי יש לחפש את הפתרון לחידת תפקידו של השעון שבדיר־סמען בשני כיוונים: האחד – למצוא מהי חלוקת הזמן ששעון זה נועד להורות; והשני – לוודא האם יש צורך בחלוקת זמן כלשהי במכלול הכללי בו נתון שעון זה.

חלוקת "זמן מקצועי"

בספרות המחקר, שעניינה שעוני שמש, לא נמצא לנו עדיין תיאור של שעון שמש הדומה בצורתו או בהתקנתו לשעון השמש של דיר־סמען. הצבת גנומון במגרעת המיועדת לו, בשעון של דיר־סמען, מראה כי שעון שמש זה יכול להורות חלוקת זמן, שמהותה אמנם אינה נהירה לנו ממבט ראשון, אולם היא תתפרש היטב אם נבין אותה כחלוקת "יחידות זמן" אחרות. בלשון "זמן מקצועי" כוונתנו ל"זמן" שאינו מציין את היחידות של שעות היום, אלא לתפקיד אותו מילא בעבר, וממלא אפילו היום, שעון החול³⁴, ובאורח דומה גם שעון המים³⁵. כינויו בספרות המדרש וההלכה – התקופה הביזנטית – כליפסדרא³⁶. בעבר השתמשו בחיי היום יום בשעון מים להוראת "זמנים" השונים מאלה שמורים "שעוני השמש", כגון: "זמני" הטיפול בחולה, או זמן "חצות הלילה" ללימוד ולתפילה. במקביל לשעוני השמש, שנמצאו במקומות שונים בארץ ובעולם, יש גם ידיעות, אמנם ספרותיות בעיקרן, על שימוש בשעוני מים להערכת יחידות זמן קבועות לצורך מוגדר. ההבדל בין מימצאים ארכיאולוגיים לבין הזכרות ספרותיות, הוא הקובע במקרים רבים את המימד הממשי או המימד האגדתי של מנהגים בחיי היום יום של בני התקופות הקדומות. שעוני שמש עשויים, בדרך כלל, אבן והם חפץ נייד המוצב במקומות המרכזיים של היישובים; בשל היותם עשויים אבן, נשמרו שרידיהם והגיעו לידינו. לעומתם, שעון המים הוא חפץ העשוי, בדרך כלל, מתכת וחלקי זכוכית³⁷, ולכן שרידיו לא נשמרו

ולא נותרה לנו האפשרות להכירו בפועל במציאות היום-יומית, אלא ממעט התיאורים המצויים אודותיו בספרות המדרש וההלכה. שעון המים שימש להוראת זמנים בשימוש יום-יומי, בעיקר בפנים בתי המגורים בתקופת המשנה והתלמוד, אבל הצורך בהוראת "זמנים מקצועיים" היה קיים גם בתקופות הקדומות במלאכות שונות בשדה או מחוץ לתחום היישוב.

נסכם ונאמר: שעון השמש בדיר-סמען, לפי נתוניו יוצאי הדופן, אינו יכול למלא את התפקיד של מורה, עוקב ומסמן את שעות היום במהלכן, אולם הוא בהחלט יכול לשמש כמונה יחידות זמן קבועות, למשל הזמנים הקשורים בהפעלתם של מיתקני התעשייה בדיר-סמען. מצורת התקנתו אין אנו למדים על תכונותיו, אלא על היות התקנת שעוני שמש נוהג מקובל באותם זמנים.

כדי להשלים את פתרון חידתו של המכשיר להוראת יחידות זמן קבועות, חובה עלינו לנסות לברר אם יש במכלול המידי בו היה נתון שימוש פונקציונאלי במונה יחידות זמן, דוגמת השעון הנדון כאן.

מכלול דיר-סמען ומיתקניו

סיכום הממצאים באתר דיר-סמען, מיתקניו ומסגרת תחום אדמותיו, העלה כי זוהי אחוזה שתוכננה והוקמה בתקופה הרומית, והתקיימה עד התקופה הביזנטית³⁸. יד אחת תכננה ואירגנה את הקמתה ואת הפעלתה כמכלול מאורגן להפליא של גידול גפן, הפקת עסיסו ועיבודו כיון. כל חוליה בשרשרת זו – כל אחת לחוד וכולן יחד – מעידה על כך, שהיתה יד אחת באירגונה ובהפעלתה של האחוזה. האתר, מבניו וחומתו מראים, שהיישוב נבנה לפי תכנון אחיד ובדרכי בניה משוכללות, תוך שימוש באבני גזית גדולות ומסותתות היטב ותוך שאיפה מודעת גם להישגים אסתטיים.

בדומה לכך, גם אדמות האחוזה מאורגנות כיחידה חקלאית מתוכננת לגידול הגפן. תכונות יסוד בגידול הגפן נותנות אפשרות טובה לפיתוח הענף גם בשטחי טרשים. שטחים טרשיים, הנחשבים כבעלי ערך שולי לכל גידול חקלאי אחר, נוצלו היטב על ידי מקימי האחוזה בדיר-סמען. בקיעים בטרשים, שמקורם בתהליך קרסטי, שופרו על-ידי בעלי האחוזה כמובילי מִי־השקאה ממקום ריכוזם למקום גידול הגפנים במורדות אדמות דיר-סמען.

כך אורגן גם מפעל להפקת עסיס הענבים. בדיר-סמען נמצאו שתי גיתות גדולות ומשוכללות, ולהן נוסף מיתקן, שתפקידו היה מיצוי נוסף של עסיס הענבים, לאחר השלב הראשוני של דריכתם בגת. גם הוא, כגיתות, משוכלל בדרכי התקנתו ותפעולו.

כך גם נבנה מפעל ההשקאה, הצמוד לחומת האתר מצידה הצפוני. המפעל מאורגן כיחידה מושלמת, האוספת את מִי־הנגר החורפיים מגגות האתר וסביבתו הקרובה, לשתי בריכות גדולות. לאחר ניקוי המים מלכלוך, מווסתים אותם להשקאה לפי

מידת הצורך והעונה החקלאית. כל אלה הן חוליות במסגרת היעילה של אחוזת דיר-סמען³⁹.

נוכחותו של השעון – שעון שמש בצורתו, ושעון מקצועי בתפקידו – במכלול מפעל המים של האתר, ובהקשר הכללי של ארגון האחווה, אינה יכולה להיחשב מקרית. אם נכונה ההנחה, שתפקידו של השעון היה להורות על "זמן מקצועי", הרי זה בא לביטוי בתפעולו של מפעל המים שבדיר-סמען.

תפקיד הבריכה העגולה

הבריכה העגולה מילאה תפקיד מכריע באיסוף מי-הנגר החורפיים מתחום האתר ומגגותיו ובהכוונתם לבריכות האגירה, שם הם נשמרו עד עונת ההשקאה של כרמי האחווה. הבריכה היתה צמודה לחומת האתר. תעלה חצובה הובילה את מי-הנגר החורפיים לתוכה. שני חורים, חצובים בדפנות הבריכה, שימשו כפתחים לאותה מטרה. מהבריכה נחצבה תעלה להובלת מי-הגשם אל בריכת שקיעה ואל בריכה נוספת, שחילקה את המים לשתי הבריכות הגדולות, אשר בהן נאגרו עד עונת ההשקאה.

שני פירושים נוספים הוצעו לגבי שימוש אחר של הבריכה, נוסף על תפקידה במערכת המים של האתר. האחד – לראותה גם כמיתקן המיועד לעיבוד צמר כבשים⁴⁰. לא שוכנענו בתקפותה של הנחה זו; ולא רק בגלל חוסר מידע נוסף לאישושה, אלא בעיקר בגלל תפיסתנו את ארגון האחווה בדיר-סמען כמיועדת לגידול הגפן לתעשיית היין. לדעתנו, אין אדמותיה הטרשיות טובות למרעה. נראה לנו גם, כי אין גידול צאן וגידול גפן יכולים להתקיים בצוותא על אותן אדמות⁴¹. במיוחד חמורה ההתנגשות בין שני ענפים אלה באחווה, שתחומה מוגבל בתוך אדמות, השייכות למסגרות ארגוניות קבועות ועליהן לא נותר מרחב מחיה למרעה הצאן. זאת ועוד – חקלאות גידול הגפן בדיר-סמען היתה, כנראה, בשיטת השלחין, ועל כן קשה להניח אפשרות של גידול צאן, שאין כמותו מפריע לגידול השלחין.

הצעת פירוש שניה רואה את הבריכה העגולה גם כגורן בעונת הדיש⁴². סעד לטיעון זה נמצא בגרנות דומות, שנמצאו באתרים סמוכים בני אותו זמן. ידוע דבר קיומו של שעון שמש להוראת "זמנים" הקשורים למלאכת הדיש בגרנות⁴³. מעדותו של אביצור, וכמסקנות מחקר שלי בנושא זה, נציין כי שעוני שמש, שפעלו לקביעת יחידות הזמן בעבודתו של כל חמור במאמץ המשותף שנעשה בדיש הפרסות של "רבקת החמורים" (דבוקת חמורים) – היו, למעשה, "שעונים" כדוגמת השעון מדיר-סמען – "קוצבי זמן מקצועיים", כהגדרתנו. לפיכך, אין להוציא מכלל אפשרות, ששעון השמש בבריכת דיר-סמען היה אף הוא כלי עזר במלאכת הדיש המקומית.

תפקיד השעון בברכה העגולה

הגדרת תפקידו של השעון בברכה העגולה כ"מורה זמן מקצועי" במכלול מפעל המים – בחלק האיסוף לבריכות, ובנקודת החלוקה של מי ההשקאה – מעלה את האפשרות של פתרון חידת השעון. להערכתנו, תפקידו העיקרי של שעון השמש בדיר-סמען, במערכת הכללית, היה: הוראת "משכי זמן קבועים" להזרמת מי-ההשקאה מהבריכות אל חלקות גידול הגפנים. המרחק מפתח הברכה אל מקום הגפנים, היה עלול לגרום לבזבוז מי השקאה יקרים, וזאת בא השעון למנוע. שיטות למדידת כמויות מים להשקאה בעולם העתיק, מוכרות לנו בחלקן, ומהן שנשמרו עד ימינו⁴⁴; שיטה-שיטה, יתרונותיה וחסרונותיה עימה. רוב השיטות למדידת הכמויות של מי השקאה תוכננו לפי התנאים של מקורות מים מרכזיים – מי מעיין או מי נחלים, שזרימתם קבועה. הם הותאמו לצרכיהם המקומיים של החקלאים בעלי החזקות על מקור המים, חזקות שנקבעו בחוקי ירושה מזמנים קדומים ונשמרו כחוקים מקומיים⁴⁵.

אתר דיר-סמען היה נתון במערכת ארגונית בה כל האדמות היו, למעשה, יחידה חקלאית אחת, ושיטת החלוקה של מי ההשקיה צריכה היתה להיות מותאמת לתנאים אלה. שיטה זו חילקה, כנראה, את מי ההשקיה המוגבלים לפי היחס המספרי שבין כלל כמות המים, שנאגרו בבריכות במשך החורף, לבין מספר הגפנים שהיו זקוקים להשקיה בתחום האחווה כולה.

להשקיית מטעים בחקלאות המודרנית הותאמו שיטות, המחשבות את כמויות המים המיועדות להשקאת כל עץ בנפרד, בניגוד לשיטות ההשקיה הקודמות, שנהגו פזרנות במים, עפ"י רוב בהמטרה או בהצפה של כל יחידת השטח, בהנחה שכל עץ נהנה לפי צרכיו מכמות המים הכוללת. המחסור במים ומחירם הרב הם הגורמים העיקריים לשכלול שיטות ההשקיה המודרנית. מדידת מחסורו של כל עץ, יום יום, סיפקה נתונים להערכת כמויות המים הדרושות להשקאת כל עצי המטע. מדידת הכמויות של מי ההשקיה נעשית היום בשעונים "קוצבי זמן", המחלקים את המים בצינורות לפי הכמות שנקבעה מראש לכל עץ. הקידמה הטכנית בת זמננו, איפשרה ניצול יעיל וחסכוני של המים היקרים להשקאה יעילה. הקידמה הטכנית, הבולטת כל כך בחקלאות המטע המודרנית, מסתירה, אולי, מעינינו את יעילות השיטה החקלאית, שהיתה בשימוש בימי קדם, דוגמת שיטת ההשקאה בדיר-סמען. ההישג המקומי של חקלאי דיר-סמען אינו יחיד, דומני. יש ביטוי ברור לפריחה החקלאית של התקופה הנדונה גם בשרידי אחוזות נוספות⁴⁶. הכרתנו את שיטות ההשקאה המודרניות במטעים מאפשרת לנו היום להבין את המערכת המשוכללת של חקלאות השלחין, שאותה מצאנו בדיר-סמען.

לסיכום: במערכת השקיית הגפנים בדיר-סמען, היתה דרושה שיטה של חלוקת המים, אשר – בשים לב לצמצום במים – תתאים לאופי האתר ותשתלב בארגונו. דומה, שיש לראות את "שעון השמש" בתוך מכלול מפעל המים המקומי כ"מורה יחידות הזמן" או "הזמן המקצועי", כלומר, כקוצב כמויות המים המוזרמות

להשקאה. במקביל, תיתכן, אולי, גם האפשרות לראות בו "מורה זמן מקצועי" בפעולת הדיש המקומית.

הערות

1. C.R. Conder, H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, Vol. II. *Samaria* London 1882, pp. 319–320.
2. יהודה, שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, עורך: משה כוכבי, הוצאת האגודה לסקר ארכיאולוגי, ירושלים תשל"ב, עמ' 231.
3. במסגרת "סקר השרון" של המכון הארכיאולוגי באוניברסיטת תל-אביב, בהנהלת פרופ' משה כוכבי.
4. על תוצאות הסקר ראה: ש' דר, התפרוסת היישובית של מערב השומרון, ת"א 1982.
5. בחוליית הסקר השתתפו שמעון אפלכאום, שמעון דר, זאב ספראי, אריה עמית והמחבר. ידידים כזאב ספראי, שמעון דר ויצחק נבו עזרוני במחקרי זה בעצה והדרכה. שושי טולפין שירטטה את התוכניות. תודתי לכולם.
6. המדידות של דיר-סמען בוצעו על-ידי המחבר במסגרת סקר באתר ובמיתקניו החקלאיים המגוונים. ההחלטה למדוד מחדש את דיר-סמען נבעה מחוסר הדיוק של תוכנית האתר בדו"ח הסקר הבריטי משנת 1882.
7. משנה עדויות, ג, ח.
8. סקר שעוני שמש המצויים בארץ נעשה בסוף שנות השבעים על-ידי דב בן ליש, ללא הבחנה של טיפולוגיה היסטורית, ופורסם בצורה לא מלאה בקובץ "ספונים" בהוצאת החבל הימי לישראל והמוזיאון הימי הלאומי חיפה, תשכ"ט-תשל"א. המאמר פורסם כמעט כלשונו גם בטבע וארץ, ג' (תשכ"א), עמ' 409–414; 450–455; ובמדע ט"ו (1971), עמ' 267–270.
9. על שעוני שמש קדומים ודרכי פעולתם, ראה:
- R.T. Gunther and H. Godfex S.V. 'Dial', *Encyclopaedia Britannica*, (1932); C.W. Frank *Sundials*, London (1969); R.R.J. Rohr, *Les Codrans Solaires*, Paris (1965); Sharon L. Gibbs, *Greek and Roman Sundials*, New Haven and London 1973.
10. המצאת שעוני שמש ככלי להוראת חלוקת הזמנים של תנועת צל השמש על פני הקרקע, חלה באופן עצמאי בתרבויות שונות, במקומות שונים ובזמנים שונים, בלי קשר בין תרבות לתרבות. כך במסופוטמיה ובמצרים, וכך גם בסין, בתרבות האצטקית ובהודו. התרבות ההלניסטית והרומית בעקבותיה, התוודעו לתגלית זו אחר כיבושיהם הנרחבים בתחומי התרבות הבבלית ובמצרים.
11. בראשית פרק א; וראה הערך 'בראשית' באנציקלופדיה המקראית כרך ב, ירושלים (תשכ"ה).
12. בראשית א, 14–16; טיעונו של בעל סיפור הבריאה המקראי הוא, ששני המאורות והכוכבים הם ממשלות היום והלילה, הקובעים את האותות למועדים ולימים ולשנים.
13. רמזים רבים מצויים בספרות ההלניסטית והרומית על מוצא שעוני השמש בבבל ובמצרים, משם הגיעו ליוון ואחר כך גם לרומי. ראה למשל: כתבי הרודוטוס, בתרגומו של אלכסנדר שור, תרצ"ה, ספר ב' עמ' 125.
14. ראה: הערך 'מספר', אנציקלופדיה מקראית, כרך ה.
15. ראה: ערך 'אסטרונומיה', האנציקלופדיה העברית, כרך ד, וכן בהמשך 'אסטרונומיה בספרים חיצוניים, בתלמוד ובמדרש'; O. George, S.V. 'Astronomical Maps', *Encyclopaedia Britannica*, 1932; M. and M. Charls, T. Branford, *Sundials, How to Know use and Make them*, Boston 1958.

16. Pauly Wissowa, *RE VIII* (1901); 'Dial', in *Encyclopaedia Britannica*, *ibid*; C.H. Daremberg, *Dictionnaire des Antiquités*, S.V. 'Horologium', 1963.
17. בספרו של גיבס לעיל (הערה 9) מובא סקר של 256 שעוני שמש בני התקופה ההלניסטית-רומית, שנמצאו בארצות אגן הים התיכון. שעוני השמש מתקופה זו הם כולם משווניים ועשויים כחפץ נייד. ריכוז פרטי הממצאים של שעוני השמש בארץ הינו בבחינת השלמת הקורפוס של גיבס בחוליה ארץ-ישראלית, חוליה שאינה מצויה בספרו.
18. נמצא בכורנוב ע"י משלחת החפירות של ד"ר אברהם נגב, עונת החפירות 1967, במכלול הכנסיה הביזנטית שבמקום. לא פורסם עדיין.
19. השעון מוצג במוזיאון באר-שבע; הוא מזוהה כשייך למאה הראשונה לספירה. פרטים עליו קבלתי ממר דובי, מנהל המוזיאון ותודתי נתונה לו על כך. וראה גם: F.M. Abel, *Revue Biblique*, 12 (1903) לא עלה בידי לברר אם מדובר שם בשעון נוסף.
20. השעון אותר על ידי ברוך ספראי, חבר קיבוץ סער בגליל המערבי. השעון הוצב על דשא, סמוך לבריכת השחיה של הקיבוץ. בצידו חצוב צלב, עדות למקורו הנוצרי.
21. השעון נמצא בשדות קיבוץ טירת צבי שבבקעת הירדן. הוא הוצב בחצר הקיבוץ. תודתי לחברת הקיבוץ רות יורב על העברת המידע.
22. עמנואל דמתי, 'ארמון חלקיה', בתוך: בין חרמון לסיני – יד לאמנון, מאמרים בידיעת הארץ, ירושלים 1977, עמ' 105.
23. A.E. Mader, *JPOS IX*(1929), pp. 122–128.
24. R.A.S. Macalister and J.G. Duncan, *P.E.F.*, Annual 1923/5 IV p. 154.
25. ראה לעיל הערה 23 (עמ' 125).
26. R.J. Bull, *BASOR* 219 (1975), pp. 29–73.
27. נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 119.
28. R.A.S. Macalister, *Excavations at Gezer*, London 1912, Vol II p. 331
29. בזמן שפורסמה דעתו של פילצר: E.F. Pilcher, *P.E.F* (1923), p. 85–89
30. ב' מזר, 'חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה – סקירה ראשונית על עונת החפירות בתשכ"ח', ארץ-ישראל ט (תשכ"ט), עמ' 161, וכן הערה 10 בעמוד 168.
31. מלכים ב, כ 8–11; ישעיהו ל"ח 7–8.
32. י' ידן, 'מעלות אחז', ארץ ישראל ה', (תשי"ט), עמ' 91.
33. רוב שעוני השמש בארץ, וכנראה גם בעולם מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (ודומני שכך גם בימינו) – נמצאו בהקשרים לכנסיות נוצריות, לככרות ערים, לשווקים וכדומה. בכך ממלא השעון תפקיד לא רק בהוראת שעה, אלא גם כ"חפץ של נוי" שהעיר מתהדרת בו. מקום התקנת שעון השמש בדיר-סמען, דווקא בדופן הבריכה העגולה, עומד בניגוד לנוהג זה.
34. שעון החול הומצא, כנראה, באירופה במאה ה-ח. ייעודו – זיהוי זמנים קבועים, בדרך כלל קצרים, לצורך נתון קבוע: למשל, זמן בישול ביצים או עבודות מטבח אחרות, וכן לחילופי משמרות על אוניות מפרש; שעון חול שימש במרכזיית הטלפונים של ברלין, עד שנות ה-20 למאה הנוכחית, לקביעת זמני שיחות טלפון; וכן בפרלמנט הבריטי, עד 1951, כמוודד זמן קבוע לנאומי חברי הפרלמנט. בימי הביניים שימש שעון החול כקוצב לזמני דרשות של מטיפי דת ואפילו כקוצב זמני תפילות לנזירים ולמתבודדים, ועוד.
35. מדידת "זמן מקצועי" בעזרת שעוני מים היתה ידועה במציאות היומית בבבל העתיקה, וכן במצרים, ביוון וברומי. את אפלטון שירת "שעון מעורר" עשוי מים. שעון מים שימש גם כקוצב זמני נאומים של הקטיגורים ושל הסניגורים בבתי המשפט שביוון וברומי. המונח "להפסיק את המים" (*aguam sostinere*) היה במקורו מונח של התראה להפסקת נאומיהם של אלה שעברו את מידת הזמן הקצוב. ברומי היו "עבדי מים", אשר היו אתראים לכיול זמנם של שעוני המים, לפי החוק.
36. בראשית רבה פמ"ט, י"ב; כלים י"ד, ח; י"ב, ה; (כינוי היווני כליפסדרא הוא היפוכו של חלף

- סדרה, כמו "אפרכס" בחילוף ל"ארפכס"). בכלים ב, ד, מכונה שעון המים כטיטרוס.
37. כלים י"ד ח; ל, ד.
38. ראה הערה 4 לעיל.
39. כמות המים שנאספה בבריכות מוערכת בכ-700 מ"מ"ע, כמות בעלת חשיבות כלכלית-חקלאית להגדלת יכוליהם של ענבי היין. ראה: ב"ע ברבדו, 'השקיית מטעים', אנציקלופדיה לחקלאות, ג', עמ' 83; ב' ספרן, נ' הוכברג, הגפן, ב"ע ברבדו, 'משטר המים של הגפן', – חוברת 90 (1960); (הוצאת מכון וולקני לחקר החקלאות). אין כל הוכחה שהשקיית גפנים שפירותיהם נועדו ליין, פוגעת בטעמו של היין.
40. כך סבר זאב ספראי, בשיחה בעל פה.
41. במקורותינו מדובר פעמים רבות נגד גידול העז והצאן, ראה: גדליה אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב, תשכ"ז, עמ' 101, ונספח לעניין, עמ' 357. במחקר נחלקות הדעות למהות איסור גידול העז השחורה במשק היהודי. דומני, שההתנגשות בין גידול הצאן לגידולי החקלאות היא הסיבה העיקרית, נוסף לסיבות האמורות במקורות עצמם. לא נוכל להרחיב כאן בסוגיה זו.
42. גם היום משמשת הבריכה בדיר-סמען כגורן עבור חקלאי כפר דיק, המעבדים את אדמות החורבה. מפעל המים נתבטל עם חורבן האתר ומיתקניו, חרבה גם החקלאות האינטנסיבית שלשמה הוקמה האחוזה במקום זה. את התבואות מגדלים שם עתה במעט "מטליות של קרקע", בין טרשי אדמות האחוזה לשעבר.
43. קיימות עדויות רבות על השימוש בשעוני שמש לפעולת הדיש בגרנות. ראה למשל: ש' אביצור, אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ ישראל, ירושלים 1976, עמ' 30.
44. צ' רון, 'ניצול מעיינות לחקלאות שלחין בהרי-יהודה', בתוך: א' שמואלי, ר' זאבי ד' גרוסמן (עורכים), יהודה ושומרון, פרקים בגיאוגרפיה ישובית, ירושלים 1977, עמ' 230–250. נציג את השיטות: שיטת בתיר: מקל שבו קבועים קוצים, ברווחים, משמש "מקל מדידה" למדידת פיזור כמויות מים בבריכה מרכזית. יחידותיו נקבעו לפי הנסיון המקומי. בעזרת הרווחים מודדים את ירידת המיפלס של פני המים בבריכה ומקצים לכל חלקה מים בהתאם. שיטת ארטס: יחידות קרקע מוסדרות כחלקות שלחין פרטיות, לאורך הוואדי. בעבר הושקו החלקות מתעלה שהובילה מים מהמעין במורד הוואדי. היום החלקות הללו מושקות על-ידי צינור, העובר ממקור המים המרכזי עד לחלקה האחרונה של הכפר. לפי מערכת אירגונית זו, הותאמו זמני ההשקאה כך, שלכל חלקה נקבע זמן השקאה מיוחד לה. ב"זמנה" יהיו המים העוברים בתעלה או בצינור מיועדים רק לה, בלי שים לב למיקומה לאורך הנתיב. שיטת עין גדי הקדומה: לכל בעלי חלקת שלחין היה מועד קבוע באחד מימי השבוע, ובו שעה קבועה. תיאום כזה חייב, כנראה, גם הוא מערכת ששלטה על מקור המים המרכזי. מעניין לציין, שגם היום מסתמך ארגון שיטות ההשקאה המודרניות לסוגיהן על 'קביעת זמנים', בעזרת "קוצבי זמן", המודדים "זמן מקצועי" – אותו עיקרון שהונהג כבר בתקופה הקדומה.
45. מערכת מים מתוקנת ופעילה הינה מסימני ההיכר של חוק, משפט וסדר המתקיימים בתחומו של אותו מקום. מרתק להיווכח, שקיומה של חקלאות השלחין נשמר כחוק בלתי כתוב גם בתקופות מעורערות, כצורך קיום חיוני של אותו מקום עצמו.
46. מפעלי מים להשקאה הם מסימני ההיכר של רוב האחויות הרומיות והביזנטיות, אשר נמצאו בסקר מערב שומרון (לעיל הערה 4). אין כמעט אחוזה מהתקופות הללו ללא איזו שהיא שיטה לאיסוף מי-נגר להשקאה.

הבריכה הגדולה בכפר ג'ית

תצלומים 84-85

א

בשומרון ידועים כמה מפעלי מים קדומים, אשר סיפקו מים לערים גדולות. המפעלים מצויים במקומות הבאים, מצפון לדרום:

1. בתל יבלעם (ח'רבת בלעמה), על הכביש המוביל מדרום לג'נין, נ"צ 71575923¹, מצויה מנהרה המזכירה מנהרות דומות בחצור ובגזר².

2. בכפר א־נקורה – מנהרה המגיעה אל עין הרון, נ"צ 70775722³, וחדר מצופה אבן בסופה, ממנה זרמו המים באמה בנויה אל סבסטיה, היא שומרון העתיקה.

3. בעיר ניאפוליס (שכם הרומית) היו מפעלי מים אחדים, שהזרימו את מי המעיינות שלמרגלות הר גריזים אל העיר. חלק מתעלות ומנהרות אלו משמשות גם היום, לעתים כמעברים למי־שופכין.

4. לאחרונה נתגלתה אמת־מים הכוללת תעלות ומנהרות. אנשי "מדרשת שומרון" בשבי־שומרון ובית־ספר־שדה עופרה חקרו את האמה, שאורכה כשבעה ק"מ, ומצאו שהובילה מים מעין־בית־אל־מא במערב שכם, נ"צ 71185685 אל עין הרון בא־נקורה, ומשם הגיעו המים לסבסטיה.

5. מעיין הכפר בלטה ניזון ממנהרה קדומה, המובילה מים ממעיין למרגלות הר גריזים אל הכפר⁴. ייתכן שהתעלה קשורה למערכת אוספת המים לתל־בלטה, היא שכם המקראית.

בשנים האחרונות התגלו מפעלי מים נוספים, הנמצאים באזורים כפריים וללא קשר ישיר אל ערים גדולות. במפעלים אלו הושקע מאמץ אדיר להגיע אל כמויות מים קטנות, לכאורה ללא כל הצדקה כלכלית. הסיבה היא כנראה מיעוט יחסי של מעיינות בשומרון וכן כוח־אדם זול. נפרט כמה ממפעלים אלו:

6. צפונית לכפר סלם, כשמונה ק"מ מזרחית־צפונית לשכם, נ"צ 72015677, מצוי עין אל־כבירה הנובע במנהרה ארוכה שקירותיה מצופים אבן, המזכירה את המנהרה של עין־הרון בא־נקורה. על חשיבות המקום מעיד ההר השולט על המעיין הנקרא ראס־אל־עין. האם היה קשר בין עין־אל־כבירה וניאפוליס? הפרשי הגובה מאפשרים הזרמת מים אל העיר בעזרת סיפון. טכניקה זו היתה ידועה בסוף ימי בית שני.

7. מזרחית לכפר עורתא, נ"צ 71825596, נמצא המעיין עין־עולם. למעשה, המעיין מורכב משלוש מנהרות, בגובה קומת אדם, כשבעומק כל אחת מהן נביעה קטנה. גם במקרה זה קיימת אפשרות של שייכות ל"עיר גדולה" – תל ערמה, היא ארומה, עיר בירתו של אבימלך בן גדעון. תל ערמה נמצא כ־800 מ' מזרחית לעין עולם וכשמונים מטר גבוה ממנו. צפונה למנהרות נמצאת חורבת עולם, יישוב מתקופות מאוחרות יותר. מאז תקופת המנדט מושכים אנשי הכפר ביתא את מי

עין-עולם בצינור אל כפרם, הנמצא הרחק בבקעת המכמתת.

8. בלב הכפר מרדה, נ"צ 70705553, בריכה מקורה מרובעת, חצובה בסלע. עומקה למעלה משנים-עשר מטר. במרכזה עמוד התומך את תקרת הסלע הטבעי; מדרגות חצובות בסלע לאורך הקירות ומאפשרות ירידה אל תחתית הבריכה. בימות הגשמים ממלאים המים את הבריכה וגולשים בזרם צנוע לוואדי מרדה. בקיץ יורדים פני המים עד לתחתית הבריכה. לאחרונה בנו תושבי הכפר מבנה בטון מעל המעיין, כדי לאפשר את שאיבת המים. כחמש מאות מטר מערבית למעיין, לצד הכביש, מעיין קטן הנובע רק בחודשי החורף. נביעתו כנראה מאותו אקוויפר של עין מרדה. התייבשותו בקיץ מעידה על אקוויפר קטן ומקומי. כנראה שמעיין דומה היה במקום הבריכה, והצורך במים בימות החמה הביא ליצירת הבריכה.

9. בעין-א-שרף, נ"צ 70595674, כ-500 מ' מערבית לצומת הכפר צרה, נמצאת בריכה עמוקה המגיעה למי התהום ומזכירה את המפעל בג'ית, שיתואר בהמשך. קיימים כמה מפעלים נוספים, קטנים יותר, שדוגמתם מוצאים לרוב בהרי יהודה. אנו בחרנו לתאר בפירוט את אחד המפעלים הגדולים, המהווה מבחינות רבות דגם של מפעלים אחרים.

ב

הכפר ג'ית

הכפר שוכן כעשרה ק"מ דרומית-מערבית לשכם, ליד כביש קלקיליה-שכם, על כיפה מעוגלת, כחמש מאות מטר מעל-פני-הים (נ"צ 166180).

אשתורי הפרחי מתאר במאה הי"ד את הכפר בספרו "כפתור ופרח": "לדרום שכם כשתי שעות על הר שאינו גבוה והוא לבדו, עיר ושמה ג'ית ולמערבו מישור הים"⁵. אזכרת מישור החוף, למרות המרחק הרב, באה כנראה בעקבות התצפית היפה מהכפר על השרון.

במאות הי"ז והי"ח היה המקום עזוב. באמצע המאה הי"ט התיישבו בו משפחות מהכפרים קדום ודיר איסתיא. מדיר איסתיא באו הראשונים שהיו מבני משפחתו של השייח צאדק, שהתיישב ליד ראש-העין במגדל-צדק.

בסקר הבריטי בסוף המאה הקודמת נבדק הכפר ונאמר עליו בפירסום משנת 1886: "קרית ג'ית, כפר בנוי היטב מאבנים ובו בתים גבוהים. יושב על כיפה ליד הכביש הראשי, מוקף עצי זית עם באר במערבו. מבני המגורים ראויים לתשומת לב. חלק זה של הארץ נתבקר מעט על-ידי תיירים. אבנים מסותתות משולבות בבתים, שרבים מהם בנויים מחורבות. בצד צפון-מערב של הגבעה באר גדולה, ירידה של חמש עשרה מדרגות, עתה שבורות. מספקת מים שפניהם לעולם לא יורדים. המקום הוא אולי גיתא המוזכר על-ידי אבסביוס ועל-ידי יוסטין מרטיר"⁶.

אם הזיהוי של הסקר הבריטי נכון, כי אז היה במקום יישוב שומרוני בתקופה הרומית-ביזאנטית. אבסביוס בספרו "אונומאסטיקון" מזהה את המקום עם גת רימון

המקראית, עיר בנחלת שבט מנשה המובדלת ללויים (יהושע כ"א; כ"ה)⁷. יוסטין מרטיר, מאבות הכנסיה במאה הרביעית, מזכיר את "גיתא" בקשר לכופרים הראשונים לאחר עליית ישו השמימה – אנשים שהציגו עצמם כאלוקים. לדבריו, הראשון שבהם היה שמעון השומרוני, יליד הכפר גיתא. שמעון פעל ברומא בתקופת הקיסר קלודיוס, עשה מעשי כשפים ומאמיניו הקימו לכבודו פסל ברומא⁸. כפי שמתאר הסקר הבריטי, הכפר העתיק והמגובב יושב על חורבות יישוב קדום, ובבתי הכפר הישנים משולבים אבנים רבות בשימוש משני. במפקד 1931 נמנו בכפר 289 נפש⁹. בימינו גרים בו כ-700 נפש. הכפר מתפתח והבניה החדשה מתפשטת מחוץ לשטח של גרעין הכפר מערבה, אל עבר הכביש הראשי קלקיליה-שכם ומזרחה במעלה הרכס, לאורך דרך עפר ישנה, המובילה לכפר א-תל ולשכם.

מאגר מִי־הגשמים

הבאר המתוארת בסקר הבריטי היא כנראה, מאגר מִי־גשמים בצפון־מערב הכפר, אשר נחשב בטעות לבאר. המים במאגר עומדים כל השנה. עיקר שימושו בימינו, ואפשר לשער שגם בעבר, מִי־שתיה לבהמות הכפר. לעיתים אפשר לראות את אנשי הכפר שואבים מים מהמאגר גם לשימוש ביתי.

צורת המאגר אליפסה לא מדויקת. אורכו המירבי מערב-מזרח – 28.5 מטר. רוחבו דרום-צפון – 21.70 מטר. המאגר מוקף קיר בטון בגובה מטר אחד. בקיר שני פתחים לכניסת מִי־הגשמים.

פתח הכניסה למאגר נמצא בצד צפון, רוחבו 3.35 מ'. לכל רוחב הפתח יורדות מדרגות אל המים. בתחילת הקיץ (19.6.77) היו 8 מדרגות גלויות, ועומק המים לידן היה למעלה ממטר וחצי. אפשר להעריך, כי לפחות שבע מדרגות היו מכוסות במים. אלו הן, כנראה, אותן 15 המדרגות המוזכרות בסקר הבריטי.

עומק המים במרכז המאגר בסתיו (4.11.77) היה 4 מטרים. עובדה זו מתאימה לנאמר בסקר הבריטי על הבאר, בה המים לעולם אינם יורדים.

כבכל כפרי השומרון, כך גם בג'ית, קיימים בורות לאיסוף מִי־גשמים בכל החצרות ובורות ציבוריים ברחובות. זאת בנוסף למאגר מִי־הגשמים הגדול ומקור מים מרכזי נוסף.

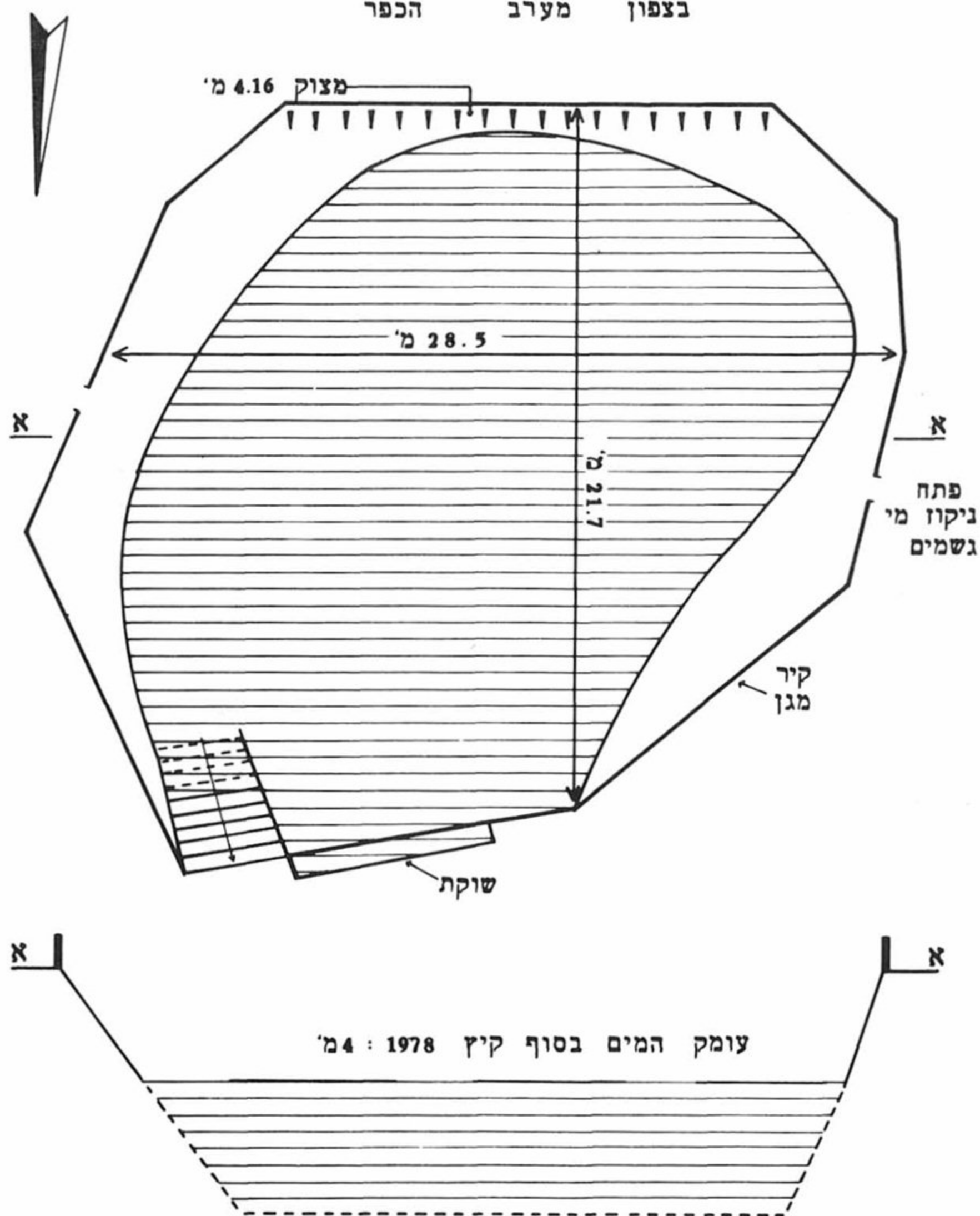
הבריכה הגדולה

אנשי הסקר הבריטי לא הגיעו אל מקור המים החשוב והמעניין של הכפר. מקור זה הוא הבריכה הגדולה, הנמצאת במורד הדרומי של כיפת הגבעה, כ-250 מטר מהכפר וכ-50 מטר מתחת לבתים, בגיא קטן המשתפל בכיוון דרום-מערב.

בפי אנשי המקום נקראת הבריכה "אל־עין", כלומר – המעיין. הבריכה חצובה בסלע. צורתה עגולה, חלקה העליון קונוס קטום הפוך. קוטרה העליון 9.8 מטרים. הבריכה הינה מיתקן מים עתיק, אשר באמצע שנות החמישים שופץ וקיבל את צורתו הנוכחית, שתתואר בהמשך.

מאגר המים הגדול

בצפון מערב הכפר

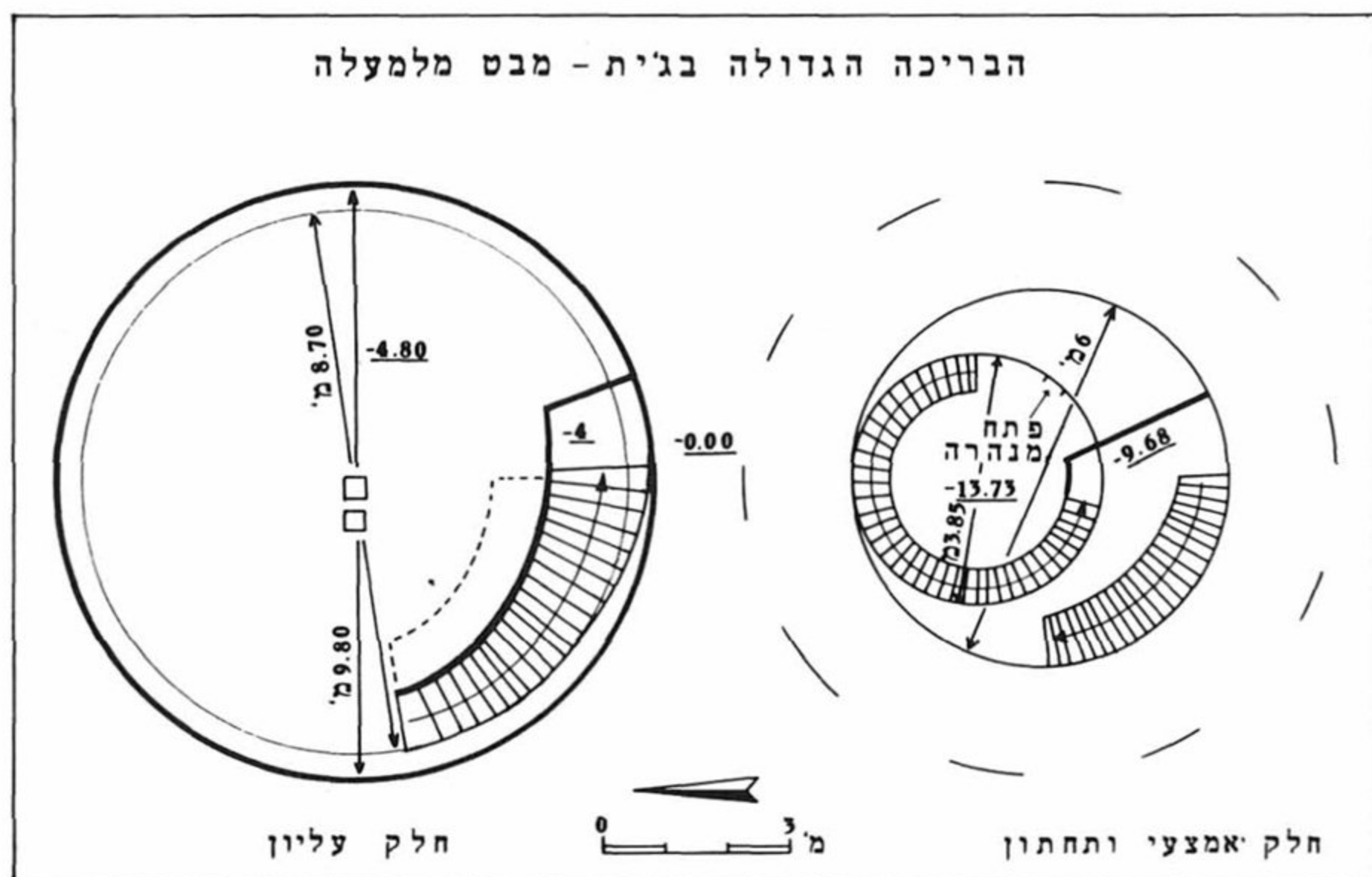
לפי סיפוריהם של תושבי הכפר היתה הבריקה עמוקה יותר, וקוטר החלק העליון היום קטן יותר מאשר בעבר. הקירות היו בנויים מאבנים גדולות, מסותתות. בקרקעית היתה מפולת אבנים גדולה, ומדרגות אבן צמודות לדופן הובילו אל המים.

השיפוץ שנעשה בבריקה כלל תיקון הקירות, הרחבת החלק העליון, ציפוי דפנות החלק העליון באבנים ושני החלקים הפנימיים בבטון, פינוי המפולת מתחתית הבריקה וכן הקפת הבריקה בגדר בטון מתומנת בגובה 1.07 מ', למנוע כניסת סחף, לכלוך וזרימה עילית של מי-גשמים.

בצורתה החדשה מורכבת הבריקה משלושה חלקים: חגורת בטון בעובי 13 ס"מ מפרידה בין החלק העליון לבין שני החלקים הפנימיים. החלק העליון: קוטרו 9.80 מטרים בשפתו העליונה; 8.70 מטרים בתחתיתו. הדפנות מצופות באבנים שיושרו בצורה גסה. עומק חלק זה 4.80 מטרים. 21 מדרגות ברוחב המשתנה מ-1.40 מ' עד 1.10 מ', צמודות לדופן הדרומי ויורדות אל משטח הבטון. למדרגות מעקה. גובה המדרגה 20 ס"מ.

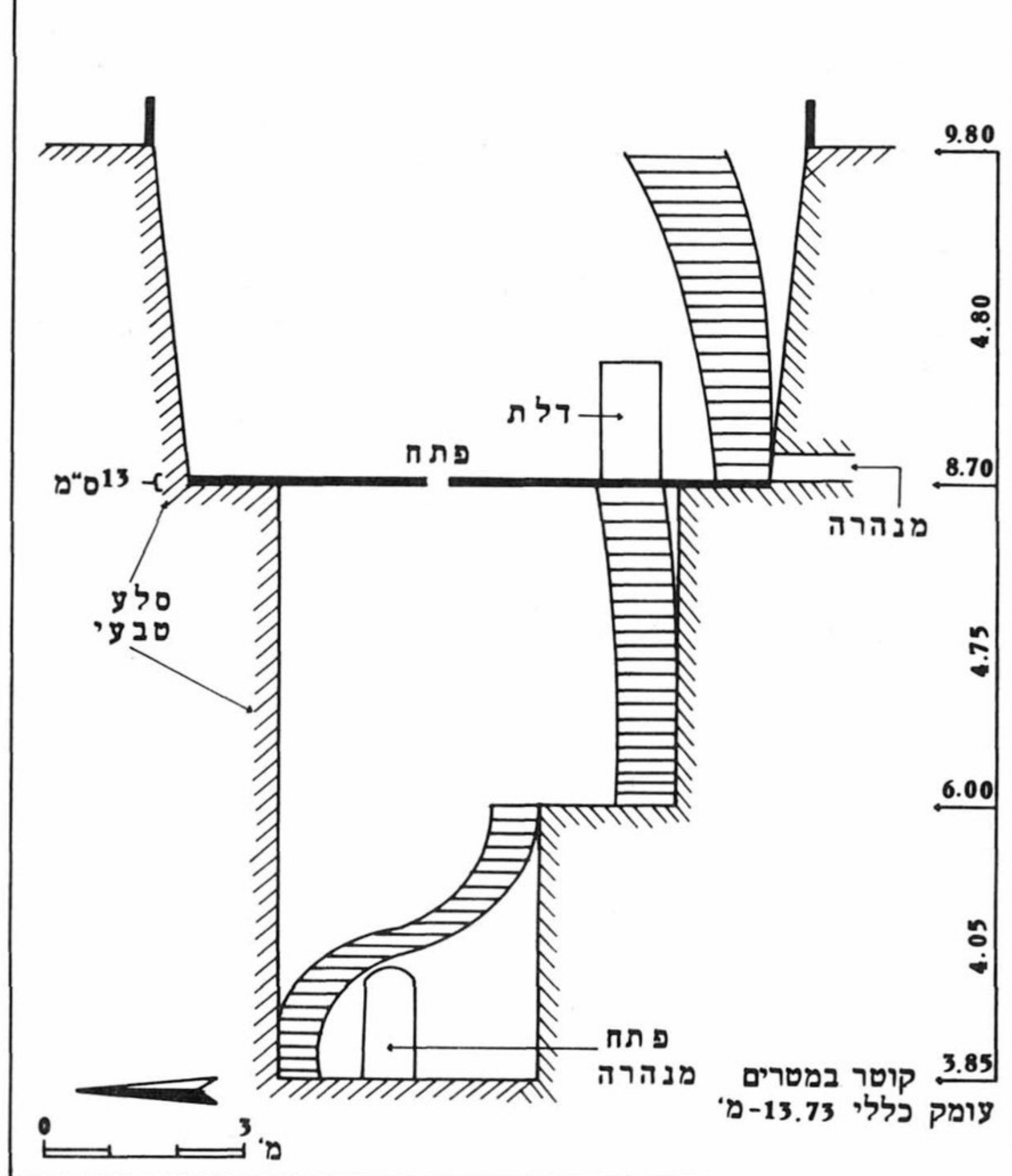
במרכז המשטח שני פתחים לשאיבת מים בגודל 40×40 ס"מ. אחד מהם סגור על-ידי אבן.

מעקה קטן מונע זרימת מי-גשמים אל הפתחים. אורכו 2.80 מ' וגובהו כ-5 ס"מ. מי-הגשמים מתנקזים אל מנהרה קטנה שתואר בהמשך. צורת החלק האמצעי גליל שקוטרו 6 מ' וגובהו 4.75 מ'. בתיקרת הבטון של חלק זה ישנו פתח הצמוד לקצה של מערכת המדרגות העליונה. מערכת מדרגות שניה, בכיוון הפוך למערכת

הבריקה הגדולה

בג' ית

1. חרבת ג'מעין – מבט על האתר מדרום

2. בנין 500 קירות דרומי ומזרחי

3. בנין 500 לוקוסים בנין 520, 521 מבט למזרח

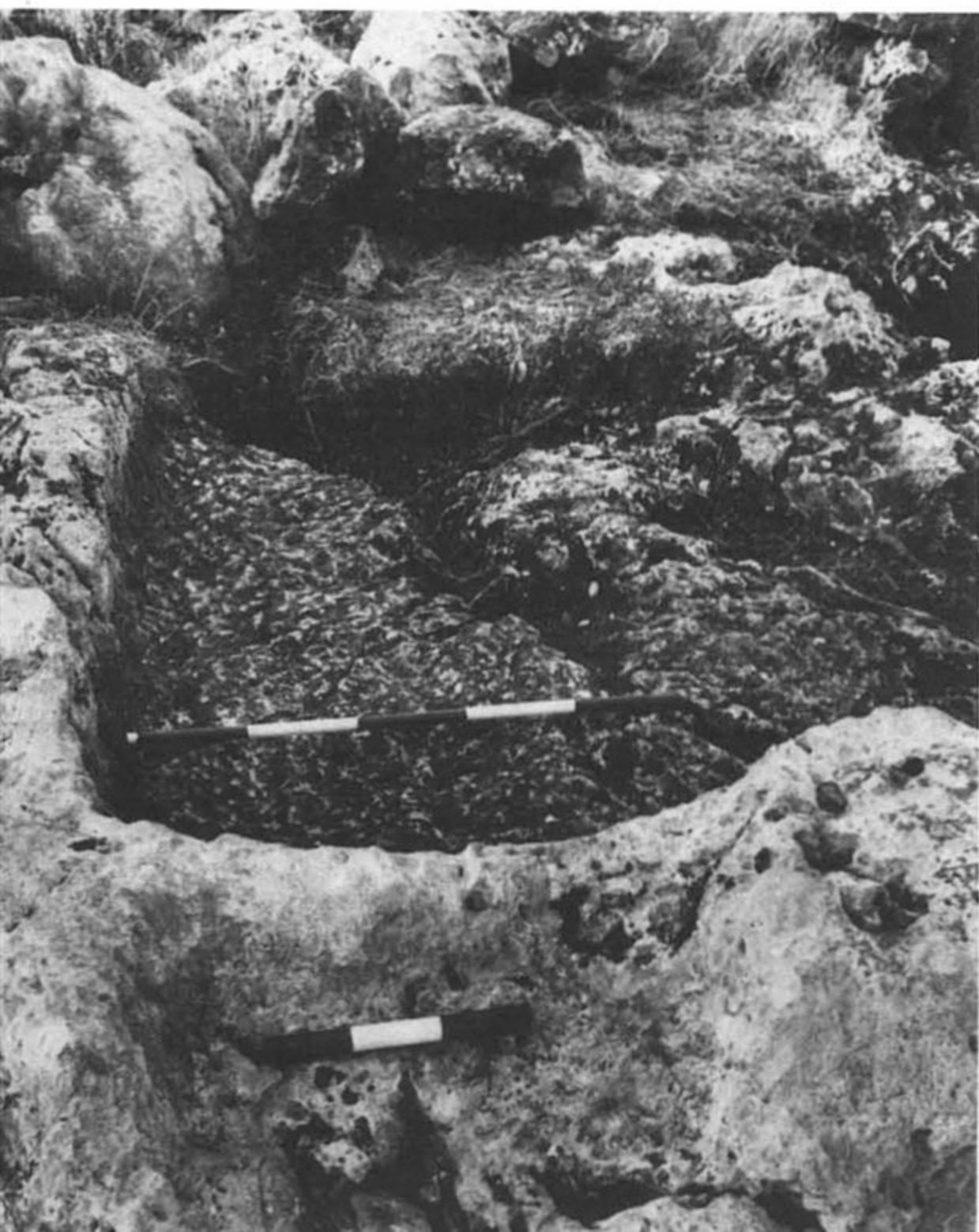
4. בנין 500 לוקוס 521 רצפת הסלע

5. בנין 500 לוקוס 527

6. בנין 500 לוקוס 504

7. בנין 450 לפני החפירה מבט ממזרח

8. בנין 450 לוקוס 453 מבט ממערב

9. בנין 450 לוקוסים 454, 452 מבט מדרום

10. לוקוס 551 קיר המגן

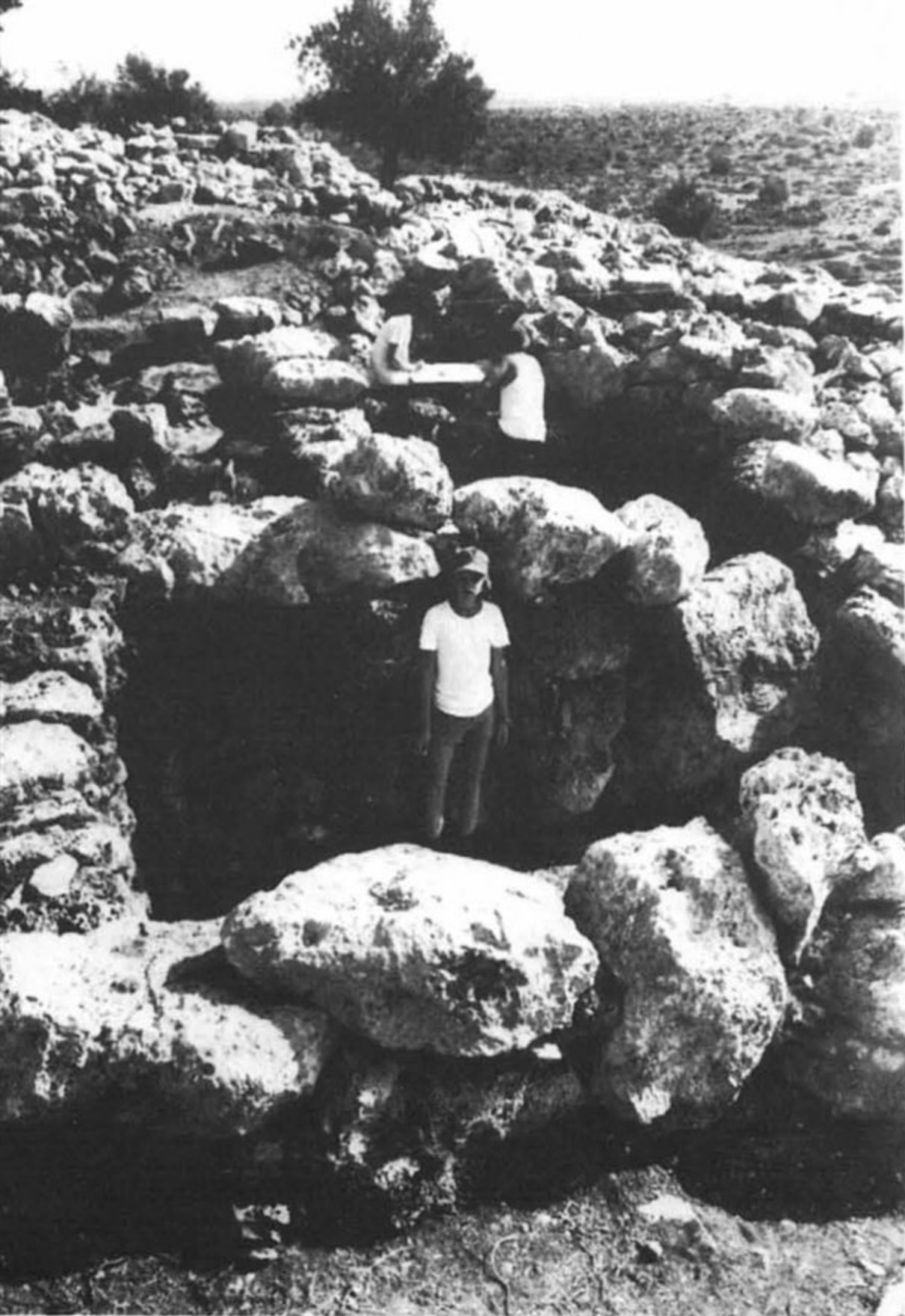

11. לוקוס 551 קיר המגן ומגדל הבטחון הצמוד אליו

12. בנין 100 מבט מצפון מזרח

13. בנין 100 מבט על לוקוס 104 מדרום

14. בנין 100 לוקוס 102 מבט מדרום

15. בנין 100 לוקוסים 101 103

16. בנין 100 לוקוס 105 מבט מבחוץ

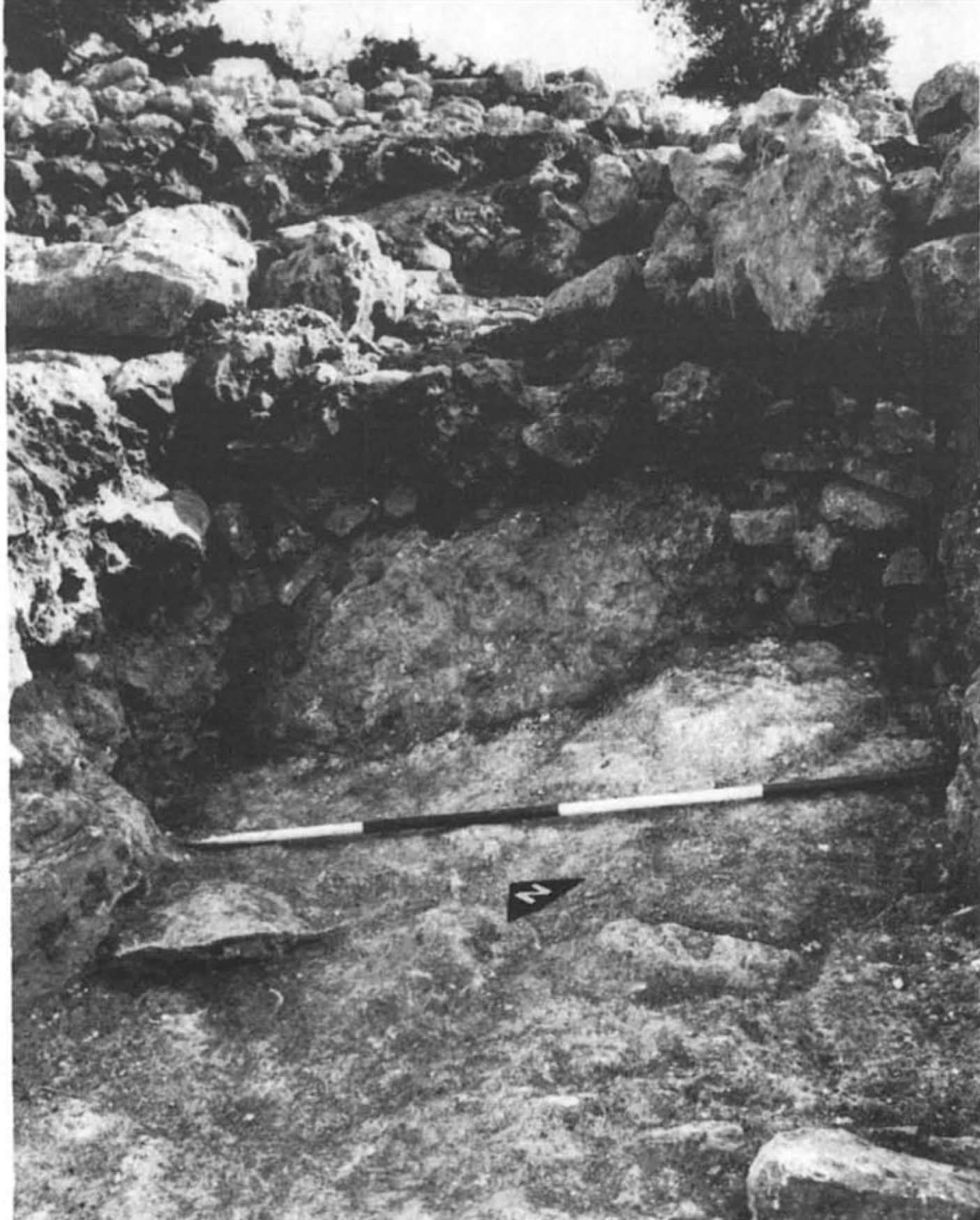

17. בנין 100 לוקוס 105 מבט מבחוץ

18. בנין 100 לוקוס 104 שים לב לרצפת הקרטון

19. בנין 100 לוקוס 107 ומעליו לוקוס 117

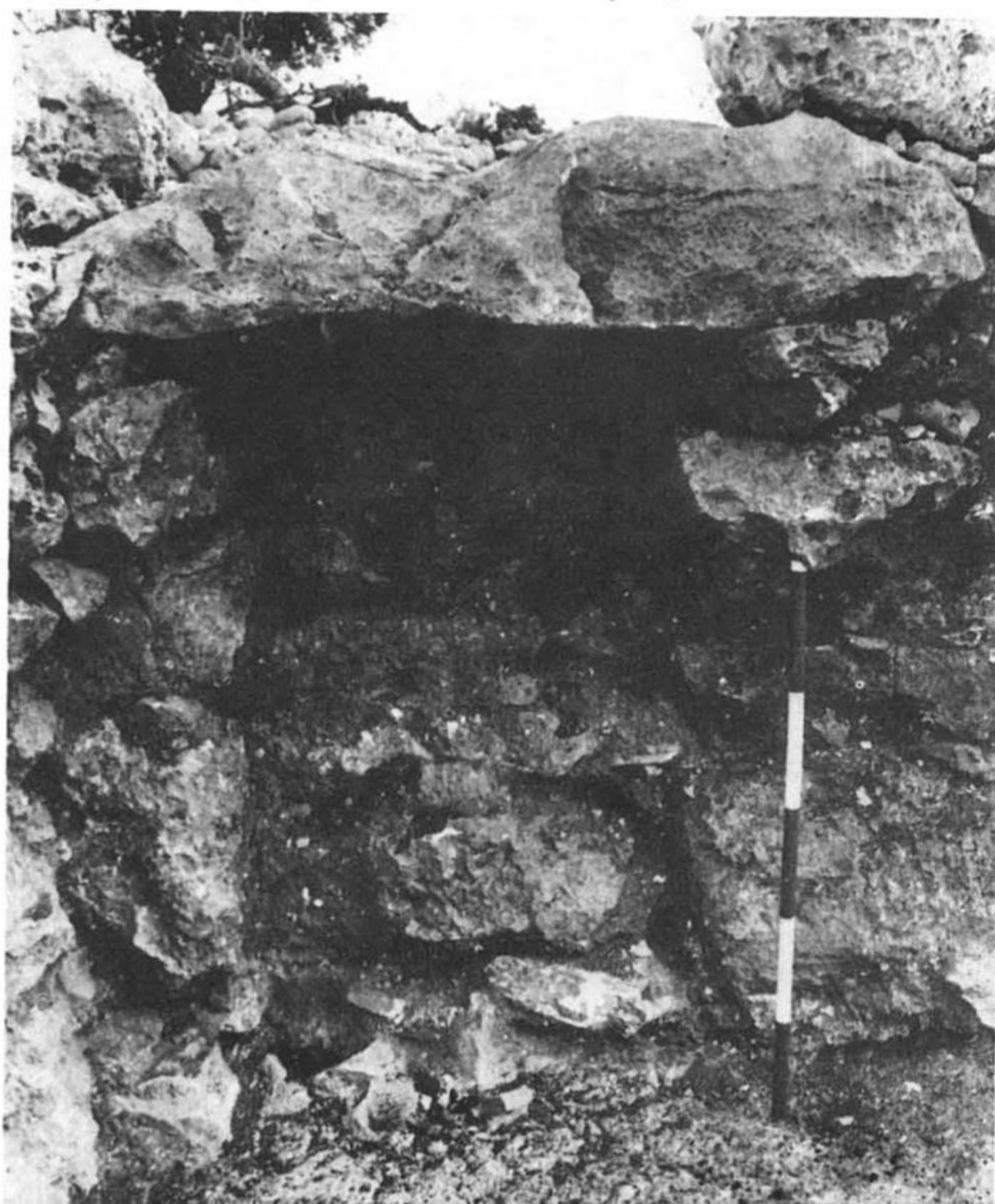
20. בנין 100 מבט מזרחה על לוקוסים 104, 115, 101

21. בנין 100 לוקוס 108 מבט דרומה-מזרחה

22. בנין 100 הפתח החסום בין לוקוסים 104-108

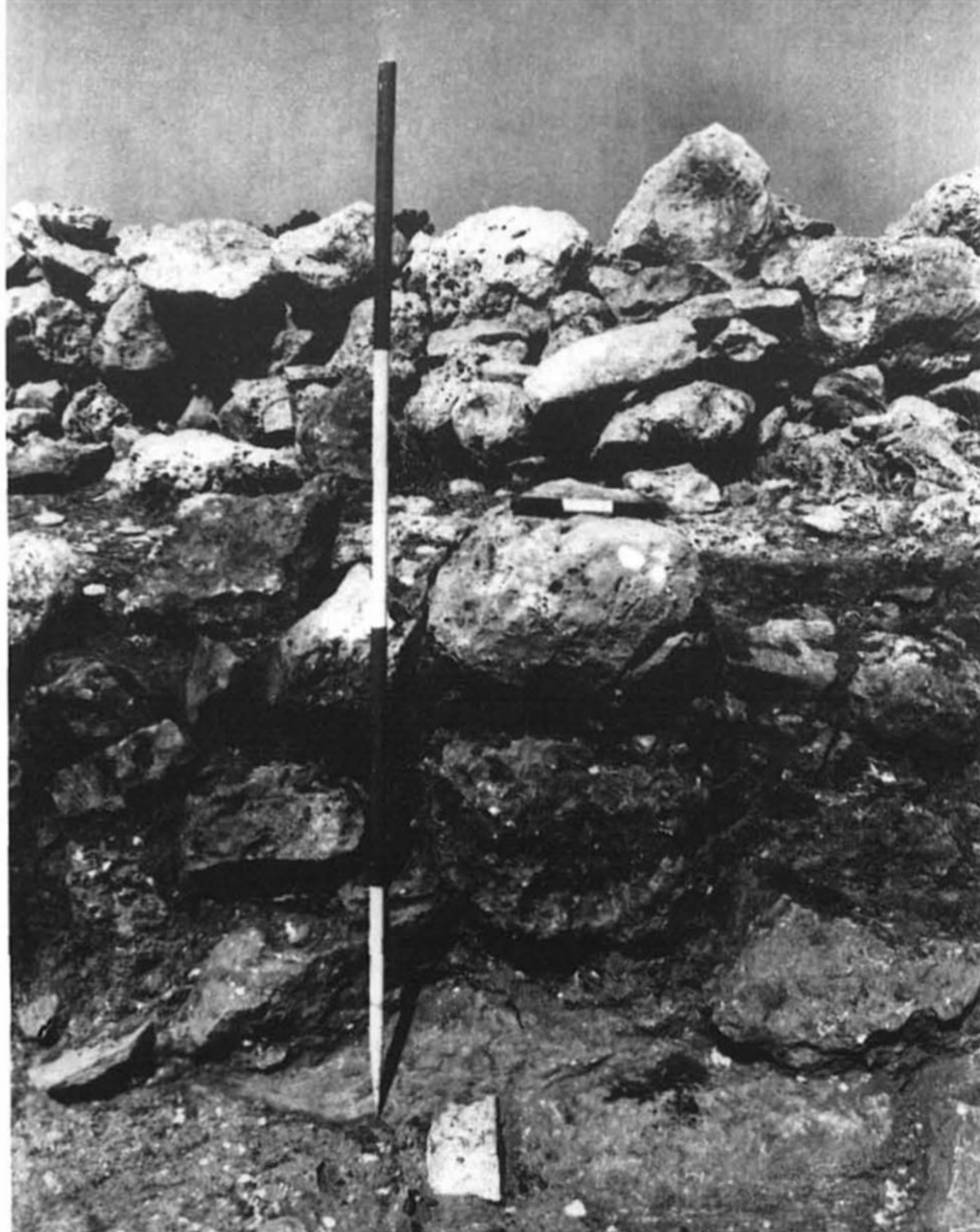

23. בנין 100 לוקוס 108 לאחר ניקוי הפתח

24. בנין 100 לוקוס 111 שים לב לשני המתקנים משני צדי הפתח החסום

25. בנין 100 לוקוסים 9-198, 111 עמודי אבן בנויים חוליות

26. בנין 100 לוקוסים 9-108, 111 עמודי אבן בנויים חוליות

27. בנין 100 לוקוס 109 מבט מצפון

28. בנין 100 המגדל המשולב בבנין, מבט מדרום מזרח

29. בנין 100 פנים המגדל

30. בנין 193 לפני החפירה

31. בנין 193 מבט על לוקוס 194; המגדל מכוון לוקוס 199

32. בנין 193 לוקוסים 194, 196, 197 – המגדל מבט מדרום מזרח

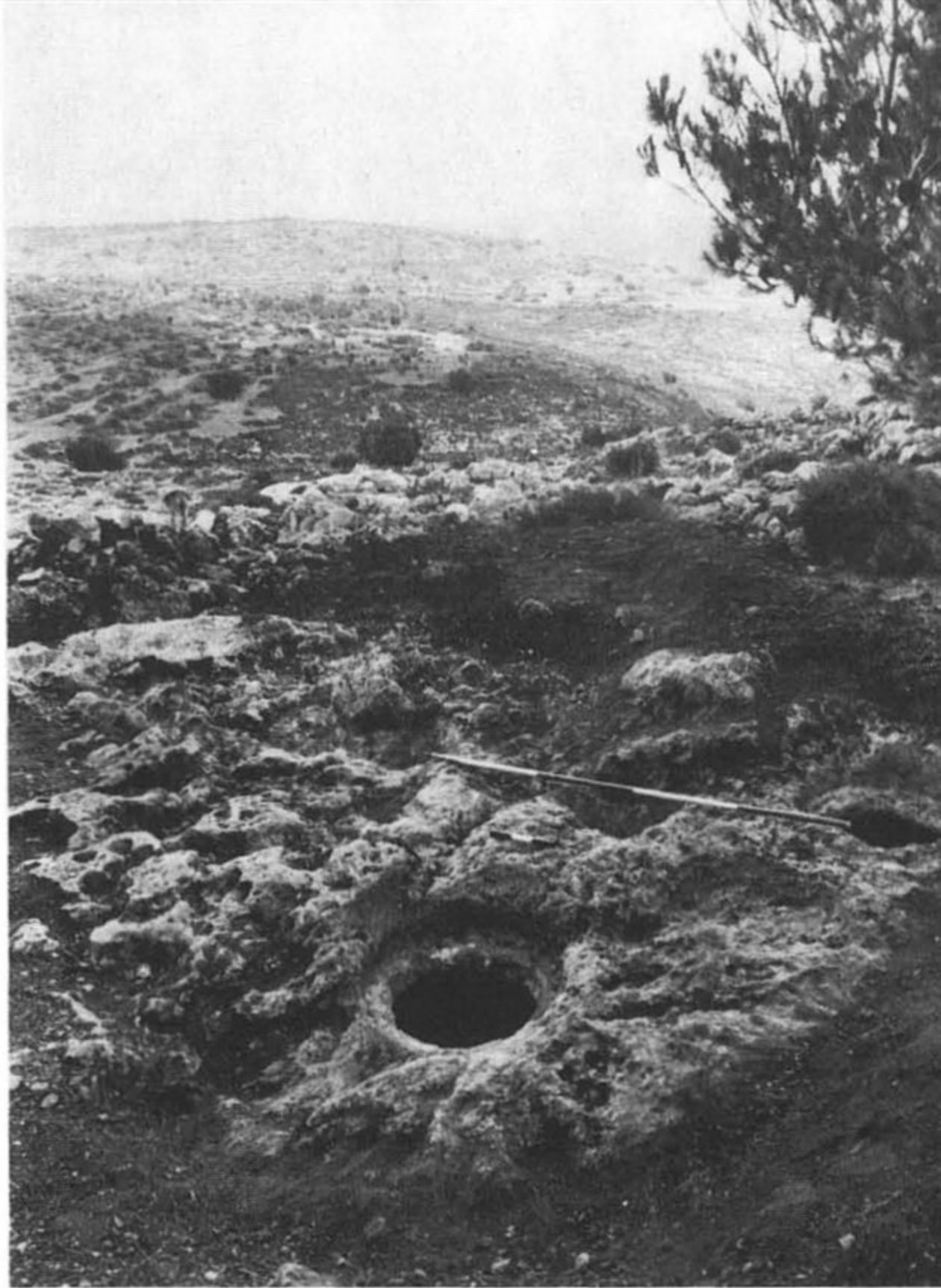

33. בנין 193 לוקוס 194 קרקעית המגדל

34. בנין 193 לוקוס 200 פירוק הפנים

35. לוקוס 403 היקב

36. לוקוס 403, היקר, שלושת הפתחים במשטח הסלע

37. לוקוס 403, היקב, עמוד הפנימי

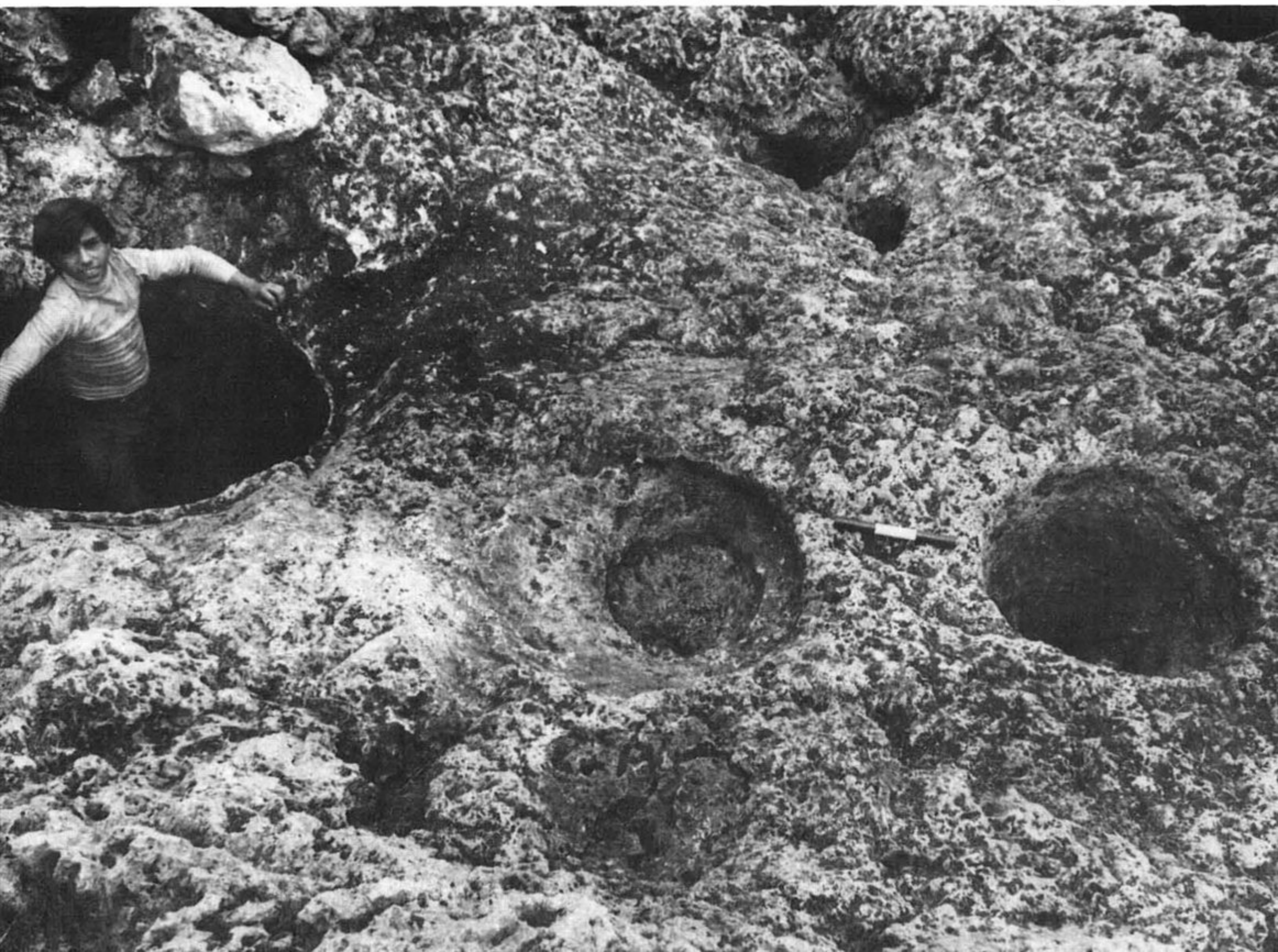
38. לוקוס 702, בית הבד

39. לוקוס 702 בית הבד פרטים 2, 3, 4, 5

40. לוקוס 702 בית הבד פרטים 2, 3, 5, 6, 7

41. לוקוס 702 בית הבד הפתח של מיכל 8

42. לוקוס 404 – מדרגה חקלאית, ממבט ממזרח לפני החפירה

43. לוקוס 404 – מדרגה חקלאית, ממבט ממזרח בסיום החפירה

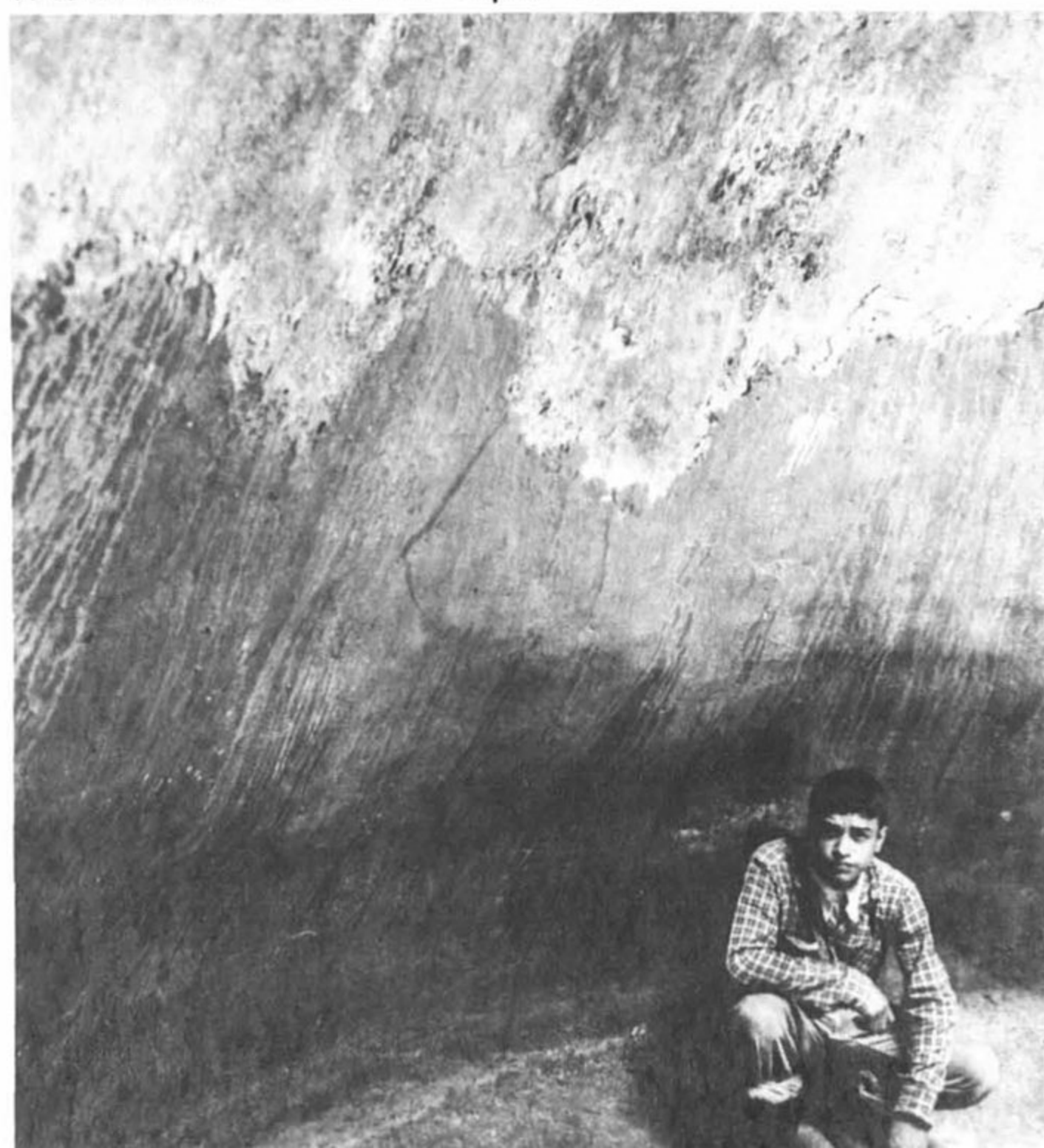
44. לוקוס 404 – מדרגה חקלאית, ממבט לרוח החתך

45. לוקוס 706 פתח מערה בשמוש משני כמפחמה

46. לוקוס 701 בור מים חצוב ומטויח

47. לוקוס 405 המחצבה

48. לוקוס 405 המחצבה סימני חציבה

49. מגדל 156 ב' מעליו מגדל 156 א' מבט ממזרח

50. מגדל 156 ב' הסף ורצפת המגדל מבט ממזרח

51. מגדל 156 ב' הקבורה בצד המגדל

52. מגדל 156 א', קיר צפוני

53. מגדל 156 א', חזית מזרחית

54. מגדל 156 א' רצפת המגדל. שים לב לטור המדרגות משמאל, הסף המרכזי, קטע מאבן משקוף דמוי גמלון מימין והאומנות בצדדים

55. מגדל 117 מבט ממערב

56. מגדל 117 מבט ממזרח

57. מגדל 401 מבט מבחוץ

58. מגדל 401 פנים המגדל

59. מגדל 155, פנים המגדל

60. מגדל 400, חזית מערבית

61. מגדל 400, חזית צפונית

62. מגדל 400, רצפת המגדל

63. מגדל 229 מבט מצפון מזרח

64. מגדל 229, מבט ממערב

65. מגדל 229, פנים המגדל, הקטע שנחפר

66. מגדל 229, הגת החצובה בקרבת המגדל

67. מגדל 234, חזית מערבית

68. מגדל 234, פנים המגדל, מבט ממזרח

69. מגדל 237, מבט ממזרח

70. בנין 50 מבט למערב

71. בנין 50 לוקוס 1 המגדל

תצלום 73 ח' חוֹבֵר, מִבֶּט מִמַּעַרֵב

תצלום 74 ח' חוֹבֵר קֶטַע שֶׁל הַחוֹמָה הַקְדוּמָה

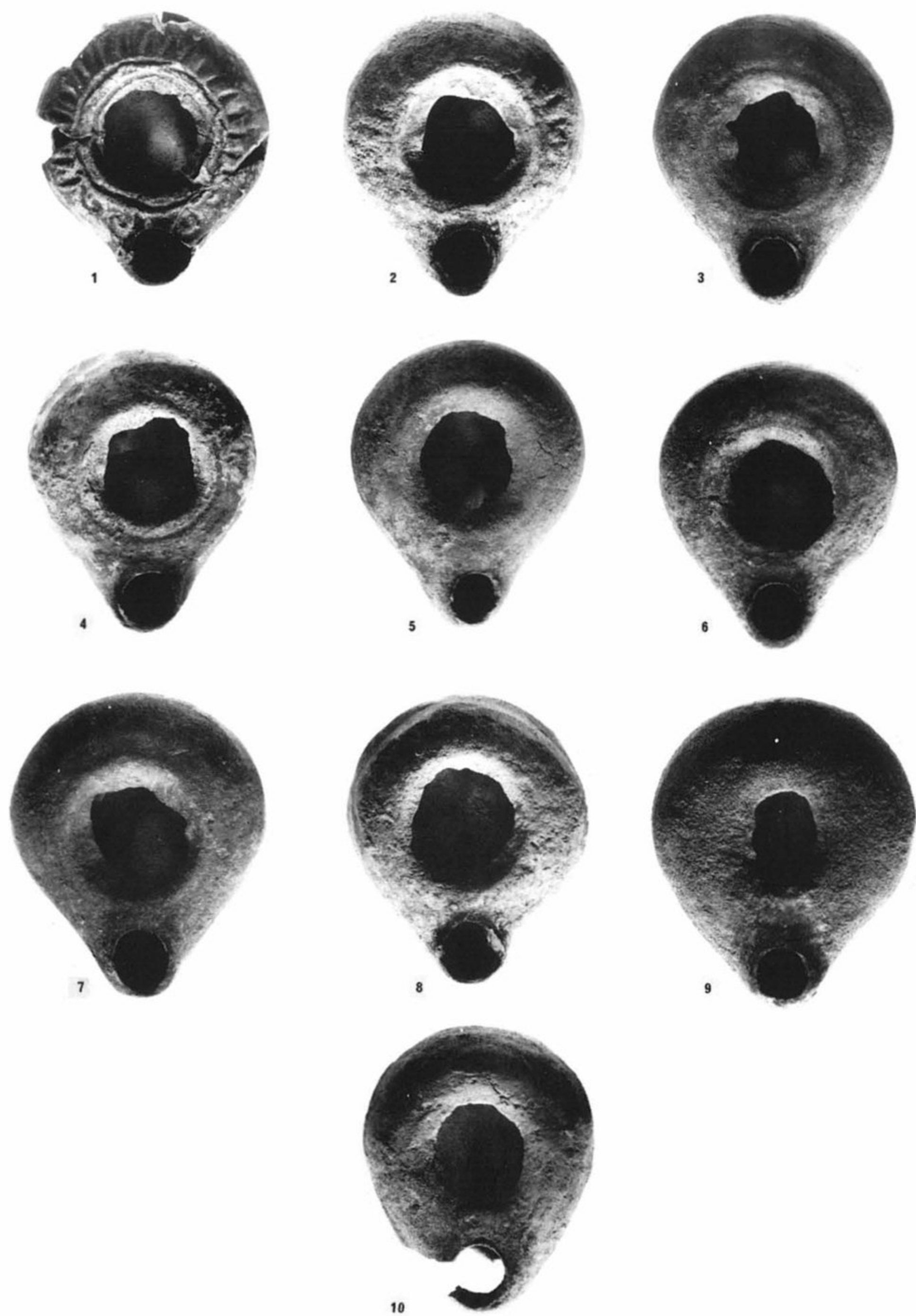

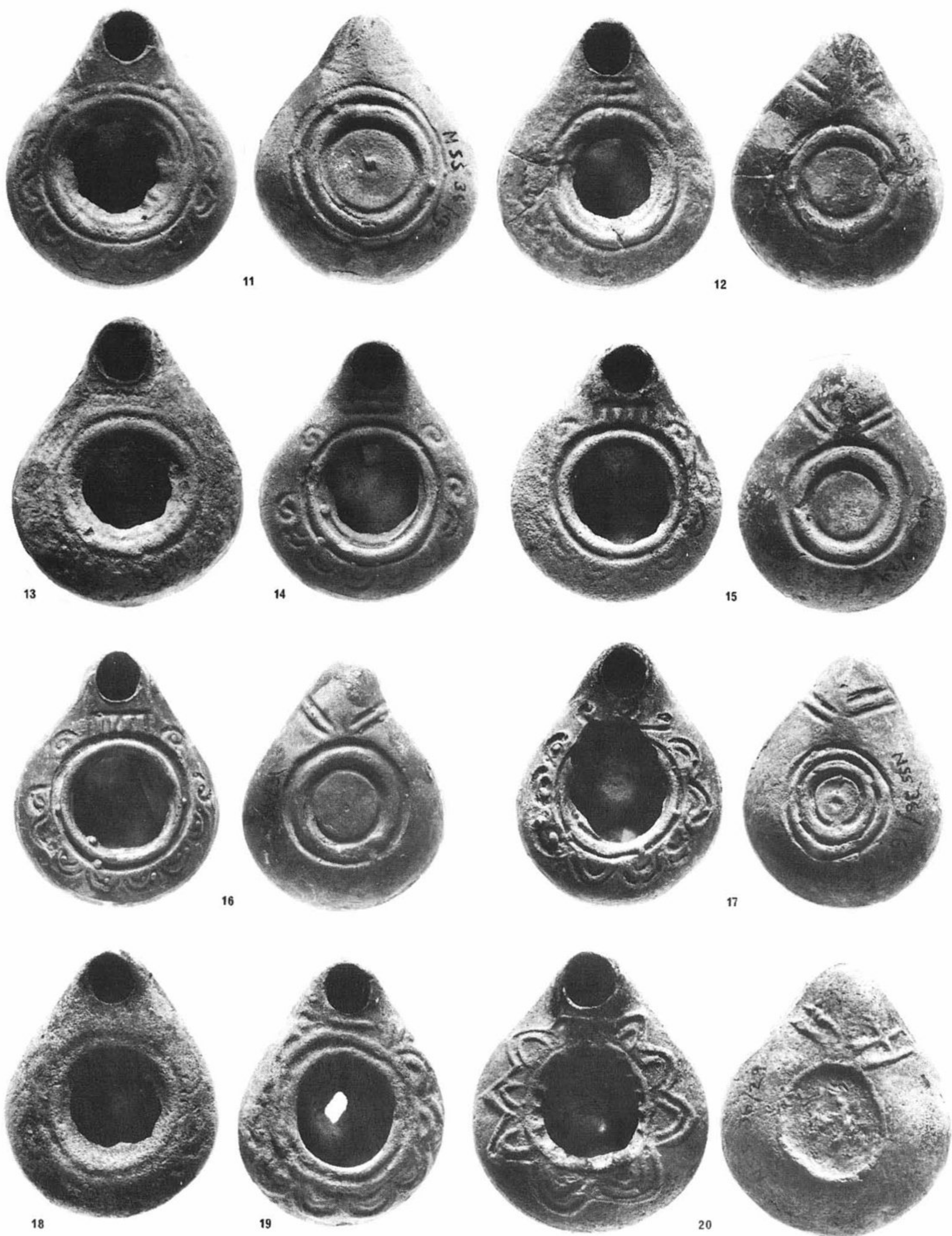
תצלום 75 שכם, הר עיבל; חלוקת שטחים חקלאיים בתקופה הרומית (תצלום אוויר
משנת 1945)

תצלום 76-ח' אל-חמאם (נרבתא) תצלום אוויר

תצלום 77 להבות-חביבה, גרות-חרס

תצלום 78 להבות-חביבה, נרות-חרס

21

22

23

24

25

26

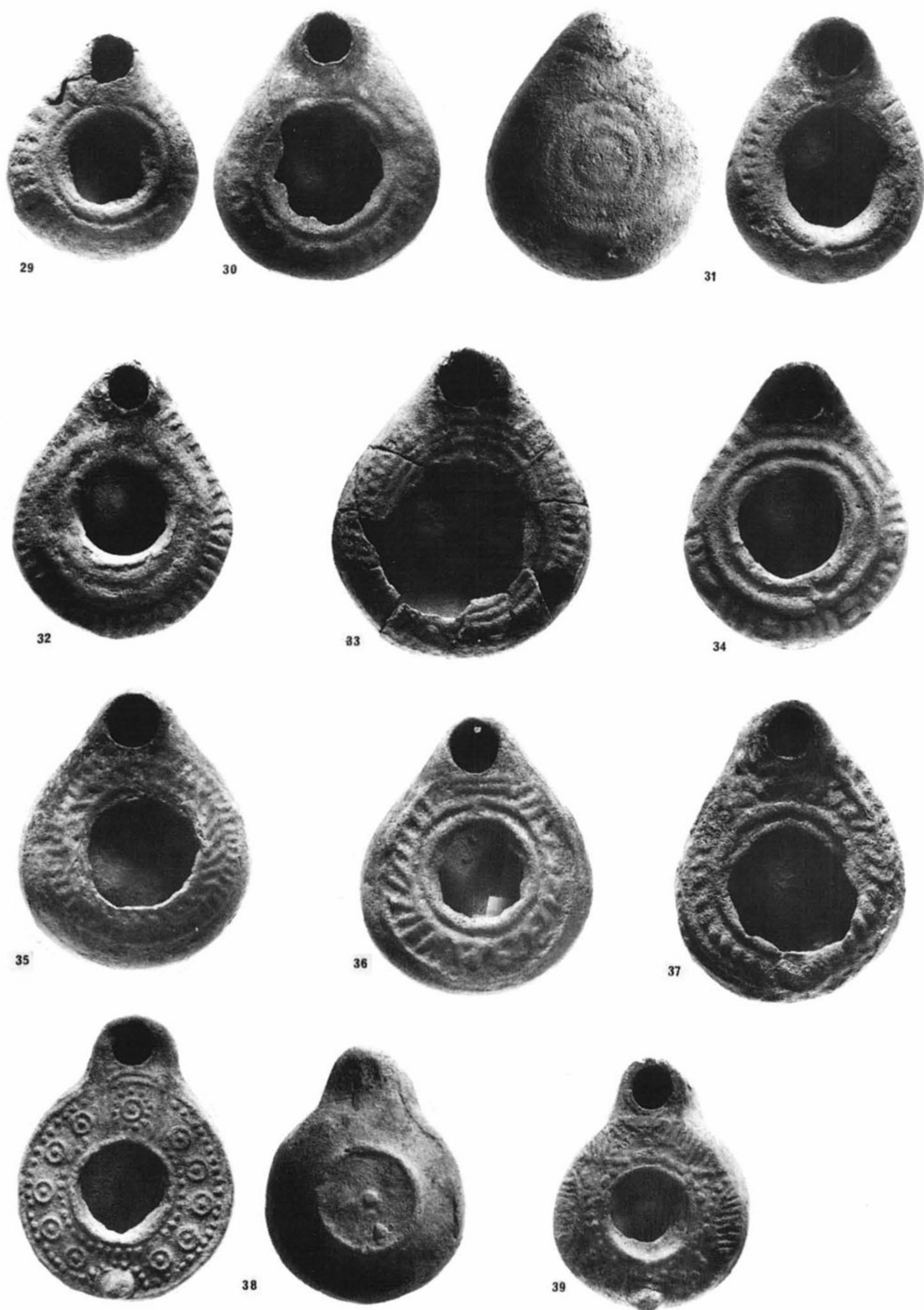
27

28

0 3cm

תצלום 80 להבות-חביבה, נרות-חרס